

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ
ΣΑΜΟΥ, ΙΚΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΣΕΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΕΥΚΑΡΠΙΑΣ ΑΝΤΙΔΟΣΙΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΣΑΕΤΙΑ
(1995-2015)

ΘΕΟΦΙΛΟΥΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΑΜΟΥ, ΙΚΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΣΕΩΝ
κ.κ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ

ΑΘΗΝΑ 2015

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ, ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

«Τὸ «Κέντρο Ἐκκλησιαστικῶν, Ἱστορικῶν καὶ Πολιτισμικῶν Μελετῶν» ἰδρύθηκε τὸ 2012 ἀπὸ τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Σάμου, Ἱκαρίας καὶ Κορσεῶν κ. ΕΥΣΕΒΙΟ, μὲ σκοπὸ τὴν μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, τῶν κειμηλίων καὶ τῆς ἐν γένει ἱστορικῆς πορείας καὶ πολιτισμικῆς προσφορᾶς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας στὰ νησιὰ τῆς κανονικῆς του δικαιοδοσίας, ἀλλὰ καὶ στὸ Γένος μας. Διοικεῖται ἀπὸ Δ.Σ. τοῦ ὁποίου πρόεδρος εἶναι ὁ Σεβασμιώτατος. Διευθυντὴς του ὀρίστηκε ὁ Καθηγητὴς τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης κ. Μ. Γ. Βαρβούνης. Στὰ πλαίσια τῆς δραστηριότητος τοῦ Κέντρου, πάντοτε μὲ τὴ καθοδήγηση, τὴν εὐχὴ καὶ τὴν ἄμεση προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Μητροπολίτου, διοργανῶνται δύο κατ' ἔτος συνέδρια ἢ ἡμερίδες, ἐκδίδεται ἐπιστημονικὴ ἐπετηρίδα, τὸ «Δελτίο Σαμιακῶν Σπουδῶν», ὅπου δημοσιεύονται καὶ οἱ ἀνακοινώσεις τῶν ἡμερίδων, ἀλλὰ καὶ μελετῶνται ἡ μοναστικὴ παράδοση, τὰ κειμήλια, τὰ χειρόγραφα, τὰ ἀρχαῖα τεκμήρια, ἡ λαϊκὴ θρησκευτικὴ καὶ λατρευτικὴ παράδοση καὶ ἡ ἱστορία τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης διοργανῶνται διαλέξεις καὶ σχεδιάζονται, ὀργανῶνται καὶ ὑλοποιῶνται σχετικὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα, ψηφιοποιήθηκε ὁ κειμηλιακὸς πλοῦτος τῆς Μητροπόλεως, ὀργανώθηκε ἡ Μητροπολιτικὴ Βιβλιοθήκη καὶ ὀργανῶνται τὸ ἀρχεῖο τῶν Μονῶν καὶ τὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σάμου, Ἱκαρίας καὶ Κορσεῶν.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

- Πρόεδρος:** Πανοσιολογιώτατος Ἀρχιμανδρίτης π. **Σωτήριος Κοσμόπουλος.**
Γραμματέας: **Μ.Γ. Βαρβούνης,** Καθηγητὴς Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.
Μέλη: **Ἰάκ. Ἀκτσόγλου,** Ἐπίκ. Καθηγητὴς Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας καὶ Πολιτισμοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης - **Ἰω. Παναγιωτόπουλος,** Λέκτωρ Θεολογικῆς Σχολῆς ΕΚΠΑ - **Παν. Τζουμέρκας,** Λέκτωρ Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας Θεσσαλονίκης.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μ.Γ. Βαρβούνης, Καθηγητὴς Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Ιω. Παναγιωτόπουλος - **Παν. Τζουμέρκας**

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ & ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γραφικὲς Τέχνες **ΔΟΜΗ Ο.Ε.**

COPYRIGHT

- Ἱερά Μητρόπολις Σάμου, Ἱκαρίας καὶ Κορσεῶν
- Κέντρον Ἐκκλησιαστικῶν, Ἱστορικῶν καὶ Πολιτισμικῶν Μελετῶν, 2015

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΑΜΟΥ, ΙΚΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΣΕΩΝ

Τηλ.: 22730-87650-655, ΤΚ.: 831 00 Σάμος, Ἡλεκτρ. διεύθυνση: info@imsamou.gr

ISBN: 978-618-81982-0-3

«ΙΕΡΑ ΖΩΑ», ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΓΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΗ ΤΗΣ «ΛΑΤΡΕΙΑΣ» ΤΟΥΣ

Μανόλης Γ. Σέργης

Άναπληρωτής Καθηγητής / Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγικά

Άφορμή για τὴ συγγραφὴ τῆς παροῦσας ἐργασίας ἦταν ἡ δικαιολογημένη ἀπορία τῶν φοιτητῶν μου στὸ μάθημα *Λαϊκὸ θέατρο στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ Βαλκάνια* γιὰ τὴν συχνὴ παρουσία τῆς ἀρκούδας στὰ ἀποκριάτικα κυρίως ἔθιμα τοῦ ἑλλαδικοῦ¹ καὶ τοῦ ὑπόλοιπου βαλκανικοῦ χώρου, ἐνὸς ζώου ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν δικαιολογεῖ τὴν παρουσία του σὲ γονιμὰ καὶ εὐετηριακὰ δρώμενα ὅπως τὰ προαναφερθέντα. Μὲ ὅσα ἔπονται ἐπιχειρῶ νὰ ἐρμηνεύσω αὐτὴν τὴν «ἐτεροτοπία».

Στὴν ἐργασία παρουσιάζονται ἡ σχέση τοῦ ζώου μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος, ἡ διασπορά της στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ κόσμος, ἡ μεταβολὴ ποὺ ὑπέστη ἡ πρόσληψη τοῦ ζώου ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ θεολογία, οἱ ἐπιβιώσεις τελικὰ (ὑπὸ τὸν μανδῦα τῆς μαγείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας) τοῦ ἀρχέγονου ἱεροῦ χαρακτήρα του κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ («βυζαντινὴ») καὶ τὴ νεώτερη περίοδο τοῦ ἑλληνισμοῦ (μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1960).

Ἄρτεμις - the Great-she-bear, Ἀρκτεία

Ἐκκινῶ μὲ τὴ συνοπτικὴ παρουσίαση στοιχείων τῆς (μεταβαλλόμενης στὸν χρόνο)

1. Μαρτυρία γιὰ τὴν ὕπαρξη ἀρκούδων στὸν ἑλληνικὸ χώρο παρέχει πρῶτος ὁ Ὅμηρος. Στὴν Ὀδύσσεια (λ. 611) διαβάζουμε ὅτι τὸν χρυσὸ τελαμώννα τοῦ Ἡρακλῆ ἐστόλιζαν «ἀρκοῦδες κι ἀγριογούρουνα, λιοντάρια μὲ ὀλάνοιχτα τὰ μάτια» [Ὀδύσσεια, μετάφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 2006, 173]. Στὸ ὁμηρικὸ ἔπος ἤδη ἀναφέρεται ὁ ἀστερισμὸς της. Πρβλ. Στίλπων Κυριακίδης, «Ὁ ἑπταπάρθενος χορὸς», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 4 (1925), 506, ὅπου ἡ μέχρι τότε σχετικὴ βιβλιογραφία]. Τὴν ἀδιάλειπτη παρουσία της σ' αὐτὸν πιστοποιοῦν στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες δεκάδες τοπωνύμια τοῦ ἑλλαδικοῦ καὶ ἑκατοντάδες ἀναφορὲς ποὺ μπορεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος νὰ βρεῖ στὸν *Thesaurus Linguae Graecae* καὶ ἀφοροῦν στὴν ἀρχαία καὶ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο τοῦ ἑλληνισμοῦ, μέχρι τὸ 1453.

ταυτότητας της θεᾶς στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμος, κυρίως αὐτῶν ποὺ συνδέονται μὲ αἰτιολογικὴ σχέση μετὰ τὸ ὑπὸ ἔρευνα ζήτημα.

Σὲ ἀρχαῖες ἀφηγήσεις ἡ Ἄρτεμις εἶχε τὴ μορφὴ ἄρκτου², ἦταν the Great-she-bear, ἡ Ἀρκούδα-Μάνα, καὶ ἡ ἀρκούδα μαζί μετὰ τὸν ταῦρο ἀνῆκε στὰ ἱερά της ζῶα, αὐτὰ ποὺ τῆς προσεφέροντο ὡς θυσία³. Ἐλατρεύετο (σὺν τοῖς ἄλλοις, ἀλλὰ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ) ὡς:

• Θεὰ τοῦ τοκετοῦ⁴, προστάτις τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Στὴν *Anthologia Palatina*, (6, 242) ἀναφέρεται μία ἀφιέρωση στὴν «ὠδίνων μειλίχῳ Ἀρτέμιδι», μία ἄλλη ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Φαλερὸ «Ἀρτέμιδι λοχεία, Εἰλειθυία, Νύμφαις γενεθλίας...»⁵. Στὸ Δίον τῆς Πιερίας (ἀλλὰ καὶ στὴ Θάσο, τὴν Ἀμφίπολη, τὴ Βέροια, κυρίως στὴ Βοιωτία⁶, κ.ἄ.) ἡ Ἄρτεμις ταυτίστηκε μετὰ τὴν Εἰλείθυια. Ὅπως φαίνεται στοὺς καταλόγους τῶν ἀναθημάτων ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας καὶ στὴ Βραυρώννα, οἱ γυναῖκες προσέφεραν στὴ θεὰ τὰ χιτῶνά της, ἀλλὰ καὶ παιδικὰ⁷ χλανίδια καὶ ἱμάτια, ὡς εὐχαριστήρια ἔκφραση γιὰ τὸν αἴσιο τοκετό της⁸, ὡς εὐχὴ συνάμα πρὸς εὐγονία καὶ εὐτοκία⁹.

• Κουροτρόφος, παιδοτρόφος, φιλομειράξ¹⁰. Τῆς ἀφιέρωναν παιδιά, κατὰ τὴ νη-

2. K. Kerényi, *Ἡ μυθολογία τῶν Ἑλλήνων*, μετάφρ. Δημ. Σταθόπουλος, Ἑστία 1998, 145.

3. Arthur Bernard Cook, *Zeus. A study in ancient religion*, v. 1, C.U.P. 1914, 417.

4. Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*, στ. 1446-1469.

5. Arthur Bernard Cook, *Zeus...*, ὅ.π., 112, ὑπόσημ. 3. Πρβλ. Εὐριπίδης, *Ἰκέτιδες*, στ. 958 καὶ *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*, στ. 1097.

6. Ἰ. Λεβέντη-Χ. Μητσοπούλου (ἐπιμ.), *Ἱερὰ καὶ λατρεῖες τῆς Δήμητρας στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμος*, Παν/μιο Θεσσαλίας, Τμῆμα Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας καὶ Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας, Βόλος 2010, 211. Πρβλ. δεκάδες παραδείγματα στὴν ἀδημοσίευτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία τοῦ Κ. Νατσικόπουλου ποὺ ἐκπονήθηκε στὸν Τομέα Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας, τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Θεσσαλονίκης (2009) στὸν δικτυακὸ τόπο: https://www.academia.edu/6170338/_H_Ἄρτεμις_καὶ_ὁ_κόσμος_της_στὴν_Μακεδονία_ἀδημοσίευτη_μεταπτυχιακὴ_ἐργασία_Artemis_in_Macedonia_MA

7. Ἀκόμη καὶ ἀνδρικά, πιθανῶς ὡς εὐχὴ τεκνοποιίας. Πρβλ. James George Frazer, *Ὁ χρυσὸς κλώνος*, μετάφρ. Μπονίτα Μπικάκη, τ. Α', Ἑκάτη, Ἀθήνα 1990, 19 κ.έ.

8. Στὴν Ἰφιγένεια προσεφέροντο οἱ πέπλοι τῶν λεχωίδων ποὺ εἶχαν πεθάνει κατὰ τὸν τοκετό. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐπεκταθῶ στὰ ζητήματα τῆς ταύτισης τῆς Ἰφιγένειας μετὰ τὴν Ἀρτέμιδα ἢ τῆς ἀνάληψης ἀπὸ τὴν πρώτη του χθόνιου τμήματος τῆς λατρείας τῆς δεύτερης. Βλ. σχετικὰ Ἰ. Κοντῆς, Ἄρτεμις Βραυρωνία, ἀνάπτυξιν ἐκ τοῦ *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*, τ. 22 (1967), Ἀθήνα 1967, 158-160· Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρωνίαν*. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος, δ.δ., Ἀθήνα 1990, 206 κ.έ.· Κ. Καλογερόπουλος, *Τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου* στίς Ἀλῆς Ἀραφανίδες (Λούτσα), τ. 1-2, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 71, Ἀθήνα 2013· M.P. Nilsson, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας*, μετάφρ. Αἰκ. Παπαθωμοπούλου, Παπαδήμας, Ἀθήνα 1997³, 94· W. Burkert, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία. Ἀρχαῖα καὶ κλασικὴ ἐποχή*, μετάφρ. Ν. Μπεζεντάκος, Ἄφρ. Ἀβαγιανοῦ, Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1993, 321.

9. Ἰ.Δ. Κοντῆς, *Ἄρτεμις Βραυρωνία*, ὅ.π., 160-162.

10. Arthur Bernard Cook, *Zeus...*, ὅ.π., 172, ὑπόσημ. 6.

πιακή τους ηλικία, όταν δὲ αὐτὰ πέθαιναν, οἱ γονεῖς ἀνέθεταν στὴ θεὰ τὰ ὁμοιώματα τους¹¹. Ἄν, ἀντιθέτως, πέθαινε ἡ μητέρα κατὰ τὸν τοκετό, ἀφιέρωναν στὴν Ἰφιγένεια¹² τὰ φορέματά της.

- Προστάτις τοῦ γάμου, κυρίως μὲ τὴν φροντίδα της γιὰ ἓναν αἴσιο τοκετό, γιὰ τὴν εὐγονία ἀλλιῶς, ποὺ θὰ διεσφάλιζε τὴ συνέχεια τοῦ γένους. Ὁ Ὅμηρος (*Ιλιάδα* Φ, 483 κ.έ.) τὴν ἀποκαλεῖ Ἥρα, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἡ ἐν λόγῳ θεὰ ἦταν ἡ προστάτις τῶν ὑπανδρευμένων γυναικῶν.

- Θεὰ τῆς γονιμότητας, τῆς εὐφορίας, τῶν καρπῶν τῆς γῆς, τῶν δένδρων, προστάτρια τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν ζώων καὶ τῶν ἀνθρώπων (προβλ. τὴν «ἀδελφή» της latina Diana¹³). Δὲν ἀποκλείεται οἱ τελετὲς τῆς Ἀρκτείας (ἀναλυτικὰ στὰ ἐπόμενα) νὰ ἐπεκτάθηκαν στὴ στροφή τῶν αἰώνων καὶ στὴν τέλεση ἐορτῶν πρὸς τιμὴν τῆς Κουροτρόφου Ἀρτέμιδος, ἀφοῦ γέννηση, ἀνατροφή καὶ γάμος, τουλάχιστον στὸν ἀρχαῖο κόσμος, ἦσαν χρονικὰ πολὺ ἐγγύς. Θεὰ τοῦ κυνηγιοῦ θὰ γίνεи πλέον τοὺς κλασικοὺς χρόνους, ἂν καὶ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἀποκαλεῖται «πότνια θηρῶν» (*Ιλιάδα* Φ, 470). Ὁ παραπάνω γονιμὸς χαρακτήρας της δὲν ἀπέκλειε τὴ συλλατρεία της μὲ χθόνιες θεότητες, ὅπως (π.χ.) μὲ τὴ Δήμητρα¹⁴.

Ἡ Ἀρκτεία ἦταν ἀρχαία διαβατήρια τελετουργία πρὸς τιμὴν τῆς Βαυρωνίας Ἀρτέμιδος¹⁵. Ἀποτελοῦσε τμῆμα τῶν Βραυρωνίων, μίας παναττικῆς γιορτῆς¹⁶ πρὸς τιμὴν τῆς ὁμώνυμης Ἀρτέμιδος, μὲ συμμετοχὴ ἀπὸ ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές καὶ τὰ ἀφιερῶματα, καὶ ἐλάμβανε χώρα ἀνὰ 4ετία (παλαιότερα ἴσως κατ' ἔτος) στὸν θαυμάσιο (κατάφυτη περιοχή, ἀρδευόμενη ἀπὸ τὸν ποταμὸ Ἑρασινὸ) ἱερὸ χῶρο τῆς Βραυρώνας. Σχετίζεται μὲ τὴ θεὰ ὡς παρθένος¹⁷, ἀφοῦ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο κατέχει τὸ προσωνύμιο «ἀγνή»¹⁸, ὁ δὲ Πλάτων στὸν Κρατύλο (406b, 1-7) ἐτυμολογεῖ τὸ ὄνομά της διὰ «τὸ ἀρτεμὲς (..) καὶ τὸ κόσμιον, διὰ

11. Τὰ εὐρεθέντα πολυάριθμα ἀγαλμάτια τοῦ 4ου αἰ. εἶναι ἀφιερῶμένα στὴ θεὰ προστάτιδα τοῦ τοκετοῦ καὶ κουροτρόφο.

12. Προβλ. *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*, στ. 1462. Γιὰ τὶς σχέσεις Ἰφιγένειας-Ἀρτέμιδος βλ. L. R. Farnell, *The cults of the greek states*, v. 2, Oxford 1896, 451· Hugo Ferdinandus Suchier, *De Diana Brauronia*, Marburgi Cattorum, 1884· Παισανίας, I, 23, 7· Claudia Mantepaone, «Ifigenia a Brauron», στὸν τόμο Bruno Gentili, Franca Perusino (ἐπιμ.), *Le orse di Brauron*, edition Ets, Pisa 2002, 65-77.

13. James George Frazer, *Ὁ χρυσὸς κλῶνος*, τ. Α', Ἑκάτη, ὅ.π., 11 κ.έ., 216 κ.έ.

14. Ἰ. Λεβέντη-Χ. Μητσοπούλου (ἐπιμ.), *Ἱερὰ καὶ λατρεῖες τῆς Δήμητρας...*, ὅ.π., 38, ὑπόσημ. 211.

15. Πολλὰ εἶναι ἀκόμη τὰ δυσεπίλυτα στοιχεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐν λόγῳ ἐορτή. Βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ R. Hamilton, «Alkman and the athenian Arkteia», *Hesperia* 58 (1989), 449-472. Σκοπὸς τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι νὰ συμβάλει στὴν ἐπίλυσή τους, ἀλλὰ νὰ ἐκμεταλλευθεῖ ὅλα τὰ εὐρέως ἀποδεκτὰ στοιχεῖα καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ στὴ δική της ἐπιχειρηματολογία.

16. Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρῶν...*, ὅ.π., 219 κ.έ.

17. Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*, στ. 1446-1469· Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, XIV, 645.

18. Βλ. *Ὀδύσσεια*, ραψ. ε', στ. 123· στ. 202 καὶ υ', στ. 71.

τὴν τῆς παρθενίας ἐπιθυμίαν»¹⁹.

Παραμένει ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τρόπου ἐπιλογῆς τῶν παρθένων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ καθιερωθοῦν στὴ θεά²⁰, ἀλλὰ αὐτό (ὅπως καὶ ἡ καταγωγὴ τους²¹) εἶναι ζητήματα ποὺ δὲν συνδέονται ἀμέσως μὲ τὴν παροῦσα ἐργασία. Οἱ ἐν λόγῳ Ἀθηναῖες, πρὶν τὸν γάμο τους, ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν οἰκογένειά τους καὶ τὶς συνομήλικές τους καὶ νὰ ἀφιερωθοῦν στὴ θεά. Κατὰ τὸν μῦθο τῆς Ἰδρυσης τῆς ἑορτῆς²², μία κοπέλα εἶχε πειράξει τὴν ἀρκούδα ποὺ ζοῦσε στὸ βραυρώνειο ἱερό της. Ὅταν αὐτὴ τὴν τραυμάτισε στὸ πρόσωπο, τὰ ἀδελφία της (ποὺ τὴ συνόδευαν) τὴν ἐσκότωσαν. Ἡ θεά, χολωμένη, ἔστειλε λιμὸ στὴν ἀττικὴ γῆ καὶ πρὸς ἐξιλέωσή της, σύμφωνα μὲ τὸ λεξικὸ τῆς Σούδας, «...ἐψηφίσαντο οἱ Ἀθηναῖοι μὴ πρότερον συνοικίεσθαι ἀνδρὶ παρθένον, εἰ μὴ ἀρκεύσειε τῇ θεῷ». Ὁ μῦθος μᾶς παραπέμπει

- στὶς ἀρχέγονες μορφές τοῦ κυνηγετικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου ὁ θάνατος ἐνὸς ζώου, καὶ δὴ ἱεροῦ, ἀπαιτοῦσε τὴν ἀντισταθμιστικὴ θυσία ἐνὸς ἀνθρώπου²³ (πρβλ. Ἰφιγένεια), τὴν ἱκανοποίηση (ἀλλιῶς) τοῦ γνωστοῦ τριπόλου ὕβρις-τιμωρία- ἐπανόρθωση. Συνεπῶς, ἡ ἀφιέρωση τῶν παρθένων θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία συμβολικὴ θυσία.

- στὸ ὅτι οἱ λατρεῖες τῆς θεᾶς ἔχουν «καταγωγικούς μύθους» βασισμένους στὸ μοτίβο ἀπαγωγή-βιασμός. Τὸ γρατζούνισμα τῆς μικρῆς κοπέλας (ἀντὶ τῆς ἀπαγωγῆς) στὸν προαναφερθέντα μῦθο παραπέμπει πιθανῶς στὴ μελλοντικὴ (ἐν γάμῳ) διακό-

19. Ὁ Hughes τὸ ἐρμηνεύει ἀπὸ τὸ ἀρκ- τεμνις (τέμενος τῆς ἀρκούδας, *ark-temnis*, bear-sanctuary). Δηλοὶ δηλαδὴ αὐτὴν ποὺ ἰδρύει ἢ προστατεύει τὸ ἱερό της ἀρκούδας. Βλ. J. D. Hughes, «Artemis: Goddess of conservation», *Forest & Conservation History* 34 (1990), 191-197. Βλ., ἐπίσης, στὸ Lidell-Scott-Jones, στὸ λῆμμα ἄρταμος. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι ἀπαιτοῦσε παρθενίαν ἀπὸ τὶς ἀφιερωμένες καθ' ὅλην τὴ ζωὴ τους σ' αὐτὴν κοπέλες καὶ ἄνδρες (πρβλ. μύθους τῆς Καλλίστης, τοῦ Ὀρίωνα ἢ τοῦ δυστυχοῦς Ἀκταίωνα ποὺ εἶχε τὴν τύχη-ἀτυχία νὰ τὴν ἰδεῖ γυμνῇ). Γιατί -παρεμπιπτόντως- δὲν ἔχει τὴν εἰκόνα τῆς ἀ-σεξουαλικῆς θεᾶς, ὅπως (π.χ.) ἡ Ἀθηνᾶ, κάθε ἄλλο. Ἡ ἀπαρβίαστη Ἀρτεμις εἶναι τρομερὴ καὶ σκληρὴ, τὰ βέλη της ἀπειλοῦν κάθε ὁμόφυλὴ ποὺ θὰ ἐκπληρώσει τὸν γυναικεῖο της προορισμό. Κατὰ τὸν W. Burkert, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία*, ὁ.π., 321, ἡ Ἥρα τῆς εἶχε εἰπεῖ τὰ ἐξῆς: «Ὁ Ζεὺς σ' ἔκανε λιοντάρι μὲ τὶς γυναῖκες, νὰ σκοτώνεις ὅποια θέλεις».

20. Βλ. π.χ. στὸ Ἱ. Κοντῆς, «Ἀρτεμις Βραυρωνία», ὁ.π., 183. Νὰ «σκληρωθοῦν» κατὰ τὸν λαογραφικὸ ὅρο, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. ἐνδεικτικὰ Στίλπων Κυριακίδης, «Τὸ σκληρόμα», *Λαογραφία* 13 (1951), 350 κ.ε.

21. Sue Blundell, Margaret Williamson, *The sacred and the feminine in Ancient Greece*, Routledge, New York 1998, 30-34· T. Fischer-Hansen, B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana. The goddess of man and beast*, Collegium Hyperboreum and Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2009, 85.

22. Βλ. ἐνδεικτικὰ R. Hamilton, «Alkman and the athenian Arkteia», ὁ.π., 462.

23. Βλ. ἐνδεικτικὰ στὸ Th. F. Scanlon, *Eros and greek athletics*, Oxford University Press, N. York 2002, 157 καὶ στὸ W. Burkert, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία...*, ὁ.π., 322.

ρευσή της, προκαλεί ήδη (πρὸ τῆς ἐνηλικιώσεώς της) τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀρσενικοῦ²⁴.

Ἡ τελετουργία ἀποσκοποῦσε νὰ προετοιμάσει τὶς «ἄρκτους» (ἔτσι ἀποκαλοῦνταν πλέον μετὰ τὴν καθιέρωση²⁵ στὴ θεά, ἡ διὰ τοῦ ὀνόματος ἐπιπλέον μετάβαση) νὰ ἐπιτελέσουν ἐπιτυχῶς τὸν νέο ρόλο ποὺ θὰ ἀναλάμβαναν στὴν κοινωνία, αὐτὸν τῶν ὑπανδρευμένων γυναικῶν. Ἦταν, δηλαδή, ταυτόχρονα *μυητική* καὶ *ἐξαγνιστική*, ὅπως ὅλες οἱ διαβατήριες τελετουργίες. Ἐπαναφέρω προσωρινὰ στὴ συζήτηση τὴν ταυτότητα τῆς θεᾶς. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἦταν *μεταιχμιακή* (*border goddess*), ἀφοῦ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐλέγχου τῆς ἀνῆκαν ἡ πόλη²⁶, ἀλλὰ καὶ τὰ σύνορα ἔξω ἀπὸ αὐτήν, ἐκινεῖτο δηλαδή στὴ Φύση καὶ στὸν Πολιτισμό, συμμετεῖχε ταυτοχρόνως σὲ δύο κόσμους. Αὐτὸς ὁ χωρικός προσδιορισμὸς φαίνεται πὼς ἀνταποκρίνεται στὸν κοινωνικό της ρόλο, ἀφοῦ «μεταφέρει» τὶς παρθένες τοῦ *savage* χώρου, σὲ αὐτὸν τοῦ *tame*, στὸν γάμο δηλαδή, στὴν κοινωνία²⁷, ἢ ἀπὸ τὴν κατάσταση «παρθένος» στὴν κατάσταση «γυνή».

Ἐχει ἐρμηνευθεῖ κατὰ καιροὺς ἐπίσης ἡ γιορτὴ καὶ ὡς συμβολικὴ ἀναφορὰ (α) στὴν ἔλευση τῶν ἐμμήνων, (β) στὴν ἀφύπνιση τῆς σεξουαλικότητος, (γ) ἀκόμη καὶ στὴ διακόρευση, ὅπως ἤδη προανέφερα. Ἡ τελετουργία κρίνω πὼς μυοῦσε τὶς παρθένες στὸ πολιτισμικὸ παρελθὸν τῆς πόλης, μάθαιναν δι' αὐτῆς νὰ προσαρμόζονται στὰ προαιώνια πολιτισμικὰ πρότυπά της. Ἡ ἐνηλικίωσή τους, ἡ προετοιμασία γιὰ τὴ μετάβαση σὲς κατηγορίες τῆς γυναικας-συζύγου-μητέρας γινόταν ὑπὸ τὴν ἐπιτήρηση τῆς πόλης/τοῦ κράτους καὶ τὴν προστασία τῆς θεᾶς. Ὁ Hughes δίνει ἔμφραση στὴν περιβαλλοντικὴ διάσταση τῆς γιορτῆς (*to give the children ...an introduction to environmental education and concern for nature*), μὲ δεδομένο ὅτι ἡ θεὰ ἦταν προστάτις τῶν θηρίων, τῆς ἄγριας φύσης καὶ τιμωρὸς ἐκείνων τῶν κυνηγῶν ποὺ φόνευαν θηράματα ἄνευ λόγου καὶ μάλιστα μὲ σκληρὸ τρόπο· ἦταν σύμβολο τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τοῦ κυνηγιοῦ καὶ τῆς διαχείρισης τῆς ἄγριας ζωῆς²⁸. Ἀφοῦ οἱ παρθένες ποὺ ἀφιερώνονται σ' αὐτὴν ἐκπροσωποῦν τὴν πολὺ πρῶιμη νεότητα (*τὴν ἄγρια, «ἀκαλλιέργητη»*

24. Victoria Sabetai, «Ὁ τελετουργικὸς ρόλος τῶν γυναικῶν στὸν κύκλο τῆς ζωῆς», στὸν τόμο Ν. Καλτσᾶς, Α. Shapiro (ἐπιμ.), *Γυναικῶν λατρεῖες. Τελετουργίες καὶ καθημερινότητα στὴν κλασικὴ Ἀθήνα*, Κοινοφελὲς Ἰδρυμα Ἀλέξανδρος Ὀνάσης-ΥΠ.ΠΟ., Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Νέα Ὑόρκη 2009, 286-297.

25. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης (*Παροιμίες*, Γ', 490 κ.έ.) θεωρεῖ τὸ ἔθιμο τοῦ σκλαβώματος λείψανο τῆς θρησκείας τῶν Ἀρχαίων, στοὺς ὁποίους ἡ ἀφοσίωση στὸ θεὸ σημαινόταν «διὰ τῆς ἀφομοιώσεως ἐν τῇ ἐξωτερικῇ περιβολῇ τοῦ ἀφοσιωμένου πρὸς αὐτόν». Ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὴν ἄρκτευσιν τῶν παρθένων πρὸς τιμὴν τῆς Ἀρτέμιδος. Πρβλ. James George Frazer, *Ὁ χρυσὸς κλώνος*, τ. Α', ὁ.π., 11 κ.έ., 152 κ.έ.

26. Susan Guettel Cole, *Landscapes, gender, and ritual space. The ancient greek experience*, Berkeley, Los Angeles & London 2004, 194-197.

27. Πρβλ. ὅσα ἀναφέρονται στὸ Th. F. Scanlon, *Eros and greek athletics*, ὁ.π., 161.

28. J. D. Hughes, «Artemis: Goddess of conservation», ὁ.π., 196.

ἀκόμη ἀνθρώπινη φύση), μπορούμε μεταφορικά νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ θεὰ φροντίζει τὴν μὴ κοινωνικοποιημένη ἀκόμη νεότητα, μεριμνᾷ γιὰ τὴν ἀπαραίτητη «μετά-βασή» τῆς στὴν ἐπόμενη ἡλικιακὴ/κοινωνικὴ τῆς κατάστασι, τὴν προστατεύει ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ τὴν ἀπειλοῦν. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἴδια, ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ὄνομά τῆς (*ἄρταμος*) παραπέμπει στὸ «σφαγεύς», στὰ πολὺ πρωιμότερα στάδια τῆς λατρείας τῆς πρέπει νὰ συγχώνευε στὴν ταυτότητά τῆς τὸν βίαιο χαρακτήρα, τὸν θάνατο, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωὴ, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ παραπάνω. Ἡ θεὰ «ἐξημερώνει» τὰ «ἄγρια» κορίτσια. Ἡ ἀρκούδα τῆς (τὸ *alter ego* τῆς) ποὺ τὴν ἐκπροσωποῦσε στὸ ἱερὸ εἶναι τὸ ἐξημερωμένο ἄγριο, ἄρα οἱ μικρὲς ἀθηναῖες θὰ τὴ μιμηθοῦν, ἀπὸ «ἄγριες φύσεις» θὰ «ἐξημερωθοῦν» ὅπως ἐκείνη (διὰ τοῦ γάμου). Ἡ ἀρκούδα συμβολίζει τὴ γυναικεία σεξουαλικότητα, τὶς ἀναπαραγωγικὲς δυνάμεις τῆς φύσης²⁹, τὶς ἀρχέγονες «ἄγριες» ὁψεις τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος. Παράλληλα, ὁ τρόπος βαδίσματός τῆς, τὸ ἐπιβλητικὸ τῆς παράστημα, ἡ συμπεριφορὰ τῆς ὡς τροφοῦ καὶ μητέρας «θυμίζουν» ἀνθρώπινο ὄν.

Βασικὴ πηγὴ τῆς γνώσης μας γιὰ τὴν ἐορτὴ εἶναι οἱ στίχοι 643-647 τῆς ἀριστοφάνειας *Λυσιστράτης*, κάποιες καίριες λέξεις τῶν ὁποίων καὶ κάποιοι ὅροι ἔχουν μετεγγραφεῖ κατὰ καιροὺς διαφοροετικά, καὶ ἔχουν δημιουργήσει ἐρμηνευτικὰ προβλήματα. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Suchier³⁰ ποὺ χρησιμοποιοῦ ἐδῶ εἶναι ἡ ἐξῆς:

ἐπτὰ μὲν ἔτη γεγῶς' εὐθὺς ἡρρηφόρουν·
εἴτ' ἀλετρὶς ἦ· δεκέτις οὖσα τάρχηγέτι
κατ' ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἦ Βραυρωνίους·
κάκانهφόρουν ποτ' οὖσα παῖς καλὴ, 'χουσα'
ἰσχάδων ὀρμαθόν³¹.

Ἡ κορυφαία τοῦ χοροῦ τῶν γυναικῶν ἐνθυμούμενη τὴν παιδική τῆς ἡλικία ἀναφέρει στὸ παραπάνω χωρίο ὅτι 7χρονη ὑπηρετοῦσε τὴ θεὰ ὡς ἀρρηφόρος³², δηλαδὴ φορέας τῶν ἀρρήτων, 10χρονη εἶχε γίνει ἀλετρὶς (ἄλεθε μὲ τὶς ἄλλες κοπέλες τὸ σιτάρι γιὰ τὰ πόπανα, τὰ στρογγυλὰ τελετουργικὰ γλυκίσματα) καὶ μετὰ τὴν ἡλικία αὐτὴν ὑπηρέτησε ὡς ἄρκτος στὴν Ἀρκτηία³³. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡσυχίου «Ἀρκτηεύσθαι τὸ καθιερωθῆναι τὰς παρθένους τῇ Ἀρτέμιδι τῇ Μουνιχίᾳ ἢ τῇ Βραυρωνίᾳ· ἔλεγον δὲ τὸ ἀρκτηεῦν δεκατεύειν, ἐπεὶ ἔπρασσον αὐτὸ αἱ παρθένοι περὶ τὸν δε-

29. P. Perlman, «Acting the She-Bear for Artemis», *Arethousa* 22 (1989), 111-133.

30. H.F. Suchier, *De Diana Brauronia*, ὁ.π., 28.

31. Πρβλ. μία ἄλλη ἐκδοχή: «ἐπτὰ μὲν ἔτη γενῶς' εὐθὺς ἡρρηφόρουν· / εἴτ' ἀλετρὶς ἦ· δεκέτις οὖσα τ' ἀρχηγέτι / καταχέουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἦ Βραυρωνίους· / κάκانهφόρουν ποτ' οὖσα παῖς καλὴ 'χουσα / ἰσχάδων ὀρμαθόν».

32. Κατὰ τοὺς R. Martin, H. Metzger (*Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, μετάφρ. Μίνα Καρδαμίτσα, Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1992, 196) ἡ ἡλικία τοὺς ἐκυμαίνετο μεταξὺ 8 καὶ 12 ἐτῶν.

33. T. Fischer-Hansen, B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana...*, ὁ.π., 85.

καετῇ χρόνον οὖσαι»³⁴, ἐπιβεβαιώνει τὸ περιεχόμενο τῶν παραπάνω στίχων.

Ὡς διαβατήρια τελετουργία, περιελάμβανε τρία στάδια, κατὰ τὴ διάκριση τοῦ van Gennep³⁵ καὶ τὶς περαιτέρω τροποποιήσεις τοῦ V. Turner³⁶:

1. *Αποχωρισμός*. Κατὰ τὸ στάδιο αὐτὸ οἱ νεαρὲς ἐγκατέλειπαν τελετουργικὰ τὴν προηγούμενη κοινωνικὴ τους κατάσταση καὶ ζωὴ μεταβαίνοντας στὸν ἱερὸ χῶρο γιὰ τὰ Βραυρωνία.

2. *Περιθωριοποίηση*. Κατὰ τὴν μεταβατικὴ φάση, οἱ νεαρὲς δὲν εἶναι πλέον οὔτε κορασίδες, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἔτοιμες γιὰ γάμο, βρίσκονται σὲ μία μεταίχμιακὴ κατάσταση. Ἡ σχετικὴ ἐπιμέρους τελετουργία θὰ περιελάμβανε κατὰ πάσαν πιθανότητα³⁷ τὴν ἀπομόνωσή τους στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς³⁸ καὶ τὴ μεταμφίεσή τους σὲ θεραπαινίδες τῆς, ἐνδυνάμενες μὲ ἀληθινὰ δέρματα ἀρκούδας. Ἀργότερα, κρίνω, πῶς ἢ ἔλλειψή τους ὁδήγησε στὴν (ἀποδεδειγμένη ἱστορικὰ) ἐπιλογὴ τοῦ κίτρινου, κροκωτοῦ ἐνδύματος. Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ χρώματος δὲν εἶναι τυχαία³⁹. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους εἶναι γνωστὸν ὅτι ἦταν τὸ χρῶμα τῶν νυμφικῶν⁴⁰ (γεγονὸς ποὺ μᾶς παρακινεῖ νὰ ὑπονοήσουμε ἢ νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι προοιωνίζεται τὸ γαμήλιο δικό τους μυστήριον), ἀλλὰ καὶ τῶν πορνῶν, ιδιότητα ποὺ διατηρεῖ καὶ στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Τὰ κοριτσάκια θεωρῶ⁴¹ πῶς ἀντιπροσωπεύουν ἐδῶ τὴν ὑπνώτουσα καὶ ἀξημέρωτη, φυσικὴ σεξουαλικότητα, ποὺ ἐλέγχεται τελικὰ, καὶ κοινωνικοποιεῖται μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς θεᾶς. Ὑπάρχει ὅμως μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία ποὺ καθιστὰ ἀνενεργὴ τὴν ἀποδοχὴ τῶν συμβολισμῶν τοῦ χρώματος, καὶ μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἡ συριακὴ ἄρκτος -ποὺ ἐπιχωρίαζε ἀπὸ κάποιον χρονικὸ σημεῖο καὶ ἐξῆς καὶ στὴ Θράκη- δὲν ἦταν γκριζὰ ἢ καφέ, ἀλλὰ ἀνοιχτοῦ κί-

34. Ἡ Σούδα ἀναφέρει στὸ λ. Ἄρκτος ἢ Βραυρωνίως: «...οὔτε πρεσβύτεδες ἰ ἐτῶν οὔτε ἐλάττους εἴ'».

35. A. van Gennep, *Les rites de passage. Étude systématique des rites*, Paris 1909 (= *The rites of passage*, University of Chicago Press, 1961). Πρβλ. στὸ Μ. Γ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες στὸν μιχρασιατικὸ Πόντο (μέσα 19ου αἰώνα-1922): γέννηση, γάμος, θάνατος*, Ἡρόδοτος, Ἀθήνα 2007.

36. Βλ. ἐνδεικτικὰ V. Turner, «Betwixt and between: the liminal period in rites de passage», στὸ V. Turner, *Forest of symbols: aspects of the Ndembu ritual*, Cornell University Press, Ithaca 1967, 23-59· ὁ ἴδιος, *Dramas, fields and metaphors. Symbolic action in human society*, Cornell University Press, Ithaca 1974· ὁ ἴδιος, *The ritual process*, Cornell University Press, Ithaca 1977.

37. Ὑπάρχουν πολλὰ καὶ διαφορετικὲς ἐκτιμήσεις ἐπ' αὐτοῦ.

38. Στὸν Παρθενῶνα; Πρβλ. Ἰ. Δ. Κοντῆς, *Ἄρτεμις Βραυρωνία*, ὁ.π., 170.

39. Marco Giuman, «Risplenda come un croco perduto in mezzo a un polveroso prato. Croco e simbologia liminare nel rituale dell' Arkteia di Brauron», in Bruno Gentili, Franca Perusino (eds), *Le orse di Vrauron*, editioni ETS, Pisa 2002, 79-101.

40. Susan Guettel Cole, *Landscapes, gender, and ritual space*, ὁ.π., 223.

41. Πρβλ. Χρυσ. Σουρβίνου-Inwood, *Studies in girls' transitions. Aspects of the Arkteia and age representation in attic iconography*, Ἀθήνα 1988, 129.

τρινου χρώματος⁴². Οἱ ἄρκτοι ὑπηρετοῦν τὴ θεὰ ποικιλοτρόπως:

- συμμετέχουν στὴν ἑορτὴ τῆς, μέρος τῆς ὁποίας φαίνεται πὼς εἶναι μία «μυστηριακή», μυητικὴ τελετὴ, κάποια μέρη τῆς ἐπιτελοῦνταν κρυφίως⁴³ («τὸ μυστήριον ἐξετέλουν»).

- προσφέρουν θυσία («συνετέλουν τὴν θυσίαν», καὶ στὴ Μουνιχία Ἀρτέμιδα⁴⁴).

- ἐπιτελοῦν κάποιες ἱεροπραξίες, ὅπως χοροὺς (γνωστὴ ἡ σημασία του στὶς μυητικὲς διαδικασίες τῆς ἐνγλικίωσης⁴⁵) καὶ ἱεροὺς ἀγῶνες δρόμου⁴⁶. Ἀποτελεῖ ἄραγε τὴν τελευταία δοκιμασία πρὶν εἰσελθοῦν στὸ γάμο, ποὺ ἀπαιτεῖ συνεχῆ καὶ ἐπίπονο ἀγῶνα; Ὅπως φαίνεται ἀπὸ παραστάσεις ἀγγείων/κρατερίσκων τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ποῦ μελέτησε ἡ L. Kahil⁴⁷, οἱ κορασίδες διαγωνίζονται γυμνὲς σὲ ἀγῶνα δρόμου ἢ τελευτουργικοῦ χοροῦ, ἑορτάζουσες (κατὰ τὴν ἴδια) τὸ πέρασμά τους στὴν ἐφηβεία.

- μιμοῦνται τὴν ἀρκούδα. Στὸ λῆμμα τοῦ Ἀρπακτίωνος ἀρκευῖσαι διαβάζουμε τὰ ἑξῆς: Ἄρκτος ἧ Βραυρωνίοις· ἄρκτον μιμούμεναι τὸ μυστήριον ἐξετέλουν. αἱ ἀρκευόμεναι δὲ τῇ θεῷ κροκωτὸν ἡμφιέννυντο, καὶ συνετέλουν τὴν θυσίαν τῇ Βραυρωνίᾳ Ἀρτέμιδι καὶ τῇ Μουνιχίᾳ, ἐπιλεγόμεναι παρθέναι (...). Πολλοὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἔχουν ὑπογραμμίσαι τὸ μητρικὸ ἐνστικτο τῆς ἀρκούδας, καὶ αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνας λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὴν μιμοῦνταν. Ὁ Αἰλιανός, στὸ *Περὶ φύσεως τῶν ζώων* ἔργο του ἀναφέρεται στὴ στοργικὴ τῆς φύσης: «λεαίνει τῇ γλώττῃ, καὶ ἐκτυποὶ, εἰς ἄρθρα, καὶ μέντοι καὶ κατὰ μικρὰ ἐκμορφοῖ, καὶ ἰδὼν ἐρεῖς τοῦτο ἄρκτου σκυλάχιον»⁴⁸.

- κανηφοροῦν. Ἡ κανηφορία τοῦ προαναφερθέντος ἀριστοφάνειου στίχου 646 θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία ἀπὸ τὶς τελευταῖες ὑπηρεσίες τους πρὸς τὴ θεά, ὅπως αὐτὴ τῆς προσφορᾶς σύκων. Τὰ ἐν λόγῳ φροῦτα, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ σχήματός τους, συμβολίζουν τὸ γυναικεῖο αἰδοῖο, ὅπως μᾶς θυμίζει ὁ Ν. Γ. Πολίτης⁴⁹. Οἱ παρθέναι,

42. Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρων...*, ὁ.π., 187, ὑποσημ. 71.

43. P. Pelman, «Plato Laws 833c-834d and the bear of Brauron», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 24 (1983), 115-130.

44. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον. Πρβλ. Ἰ. Κοντῆς, ὁ.π., 183.

45. Βλ. St. H. Lonsdall, *Dance and ritual play in greek religion*, London & Baltimore 1993, 169 κ.έ.

46. Βάλτερ Ποϋνχερ, *Λαϊκὸ θέατρο στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ Βαλκάνια (συγκριτικὴ μελέτη)*, Πατάκης 1989, 45 κ.έ.

47. L. Kahil, «Quelques vases du sanctuaire d' Artemis a Brauron», *Neue Ausgrabungen in Griechenland (Antike Kunst Beiheft)* 1, 1963, 28, 29.

48. Manuela Garcia Valdés (et alt.), *Claudius Aelianus, De natura animalium*, Berolini et Novi Eboraci, De Gruyter, 2009, βιβλίο 2, 19, ἡ σελ. 39. Πρβλ. A. D. Melville (trans.), *Ovid, Metamorphoses*, Oxford University Press, 1986, βιβλίο 15, στίχ. 375-380.

49. Αἰμ. Μιρῶ, *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου*, μετάφρ. Κ. Παναγιώτου, Ἀθῆναι 1971, 224· Ν. Γ. Πολίτης, «Ὑβριστικὰ σχήματα (Σφάκελο, μούντζα, ποῦλος, σαμάρκο)», *Λαογραφία* 4 (1912-13), 665.

ὅταν ὀλοκλήρωναν τὴν ὑπηρεσία τους πρὸς τὴ θεά, τῆς ἀφιέρωναν συμβολικὰ τὴν παρθενία τους, τὰ σύκα συμβόλιζαν τὴν ἐπερχόμενη διὰ τοῦ ἐπικείμενου γάμου παρθενοφθορά⁵⁰.

3. Ἐπανενσωμάτωση: ἡ κορυφαία πράξη τῆς τελετουργίας, ποὺ ἐπανεφέρε τις κοπέλες στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία σὲ μία ἄλλη πλέον ἡλικιακὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση ἦταν ἡ ἀπόρριψη τοῦ κροκωτοῦ πέπλου (καταχέουσα τὸν κροκωτὸν/κᾶτ' ἔχουσα τὸν κροκωτόν). Τὰ κορίτσια ἀπεκδύονται πλέον τὸν πρότερον ἑαυτὸν τους- ἄρκτο, γι' αὐτὸ ἴσως παριστάνονται γυμνὲς στοὺς τελετουργικοὺς κρατηρίσκους⁵¹.

Ἡ Ἀρκτεία ὡς πανελλήνιο ἔθιμο

Ἡ Ἀρκτεία (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα) ἦταν πανελλήνιο ἔθιμο, ἐπιτελούμενο σὲ πολλὰ ἱερά της Ἀρτέμιδος στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀσφαλῶς σὲ περιοχὲς ποὺ διατελοῦσαν ὑπὸ τὴν πολιτισμικὴ ἐπίδραση τῶν Ἀθηναίων⁵². Τέτοιες (ἐνδεικτικὰ) ἦταν:

(α) ἡ Λῆμνος: ὁ Kern, βασιζόμενος σὲ μαρτυρίες τοῦ Ἡροδότου (IV, 145 καὶ I, 138) ἀναφέρει ὅτι Πελασγοὶ «ἐκ τῆς Λήμνου ὀρμώμενοι» ἔστησαν ἐνέδρα στὴ Βραυρώννα, ὅπου ἐόρταζαν οἱ ἀθηναῖες γυναῖκες, ἄρπαξαν πολλὰς ἀπὸ αὐτὰς καὶ τὶς μετέφεραν στὴ Λῆμνο. Ἡ ἀπαγωγὴ τους ἔδωσε ἀφορμὴ ἀργότερα στὸν Μιλτιάδη νὰ καταλάβει τὸ νησί. Ὁ ἴδιος ἀνακαλύπτει λατρευτικὰς σχέσεις τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος (συνεπῶς καὶ τῆς Βραυρωνίας καὶ τῆς Μουνιχίας) μὲ τὴ Μεγάλῃ Θεᾷ τῆς Λήμνου, ἄρα ἡ Ἀρκτεία θὰ ἐπιτελεῖτο καὶ σ' ἐκεῖνο τὸ νησί. Πάμπολλες εἶναι οἱ ἀρχαιοελληνικὲς μαρτυρίες ποὺ συνδέουν τὴ λατρεία τῆς ἄρκτου μὲ τοὺς Πελασγούς⁵³.

β. ἡ Μουνιχία καὶ τὸ ἄστυ τῆς Ἀθήνας (ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη). Ἡ ἐορτὴ περιορίστηκε στὴ Μουνιχία, ὅταν πλέον, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ βραυρώνιου ἱεροῦ (περὶ

50. Δὲν προσδιορίζεται σαφῶς ὁ χρόνος αὐτῆς τῆς φάσης (περιθωριοποίησης). Πόσο χρόνο διαρκοῦσε, ἄλλιως, ἡ ἄρκτεία; Ἡ παραμονὴ τῶν ἄρκτων στὸ ἱερὸ ἦταν συνεχής; Ἡ παρέμεναν σ' αὐτὸ κατὰ διαστήματα, καὶ μάλιστα κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς ἐορτῆς, γιὰ νὰ προετοιμάσουν τὰ σχετικὰ; Μὲ δεδομένο ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς ἥβης ἄρχιζε στὴν ἡλικία τῶν 12 ἐτῶν (ἐμφάνιση τῆς ἐμμήνου ρύσεως), οἱ «ἀκάθαρτες» κοπέλες ἀφιερώνονταν στὴ θεὰ ὅσο διάστημα διαρκοῦσε περίπου καὶ ὁ κύκλος τῆς περιόδου τους; Ρητὸς νόμος ποὺ καθόριζε τὴν ἡλικία τοῦ γάμου στὴν Ἀθῆνα δὲν ὑπῆρχε. Φαίνεται πὼς οἱ περισσότερες κοπέλες παντρεύονταν σὲ ἡλικία 14-15 ἐτῶν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Flacelière, βασιζόμενος στὸν Ἡσίοδο, πάντως μετὰ τὰ 12 ἔτη. Βλ. R. Flacelière, *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, μετάφρ. Γ. Δ. Βανδῶρος, Παπαδήμας, Ἀθῆναι 1980, 80.

Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρῶν...*, ὅ.π., 184.

51. Πρβλ. Χρυσ. Σουρβίνου-Inwood, *Studies in girls' transitions...*, ὅ.π., 67.

52. Otto Kern, *Die religion der Griechen*, v. I, Berlin 1926, 14.

53. Βλ. συγκεντρωμένες κάποιες ἀπὸ αὐτὰς στὸ Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρῶν...*, ὅ.π., 172, 237 κ.έ., 244 κ.έ.

τὸ 250 π.Χ.), μεταφέρθηκε ἐκεῖ⁵⁴.

γ. ὁ Στύφαλος (Ἀρκαδίας), ἡ Μαντίνεια, ὁ Ὀρχομενός, ἡ Ἡραία, τὸ Μεθύδριο⁵⁵, ἡ Σπάρτη, τὸ Ἄργος, ἡ Ἀρκαδία ἐν γένει. Ὁ Kern, π.χ., θεωρεῖ βέβαιο ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς τελευταίας πίστευαν ὅτι ὁ ἰδρυτὴς τοῦ γένους τους Ἀρκᾶς ἦταν γιὸς τῆς Καλλιστῶς, ἡ ὁποία ἦταν συγγενὴς μὲ μία ἀρκούδα. Στὴν ἐν λόγω περιοχὴ πίστευαν παλαιότερα στὴ θεϊκὴ ἐμφάνιση (ιεροφάνεια) μίας ἄρκτου.

δ. ἡ Ἀμφίπολις Θράκης⁵⁶. Ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ νομίσματα καὶ ἐπιγραφές ποὺ παραπέμπουν στὴν Ταυροπόλο Ἀρτέμιδα⁵⁷.

ε. τὸ Ἀκρωτήρι Χανίων⁵⁸ (Σπηλιὰ τῆς Ἄρκτου, «σπηλιὰ τῆς Παναγίας», «Παναγία ἡ Ἀρκουδιώτισσα»). Ὁ R.E. Willets ἀναφέρει ἕναν τοπικὸ μῦθο γιὰ μία ἱερὴ ἄρκτο καὶ τὴ θεὰ προστάτιδα τῆς νεότητος, ποὺ λατρευόταν τὴν προ-δωρικὴ ἐποχὴ σ' αὐτὴν τὴ σπηλιὰ⁵⁹). Οἱ Πελασγοὶ ἔφεραν μαζί τους τὴ λατρεία τῆς ἄρκτου, ὅπως δηλώνουν κάποια τοπωνύμια, καὶ τὴν διέδωσαν μέχρι τὴν Κρήτη (Πλούταρχος, *Ἠθικά*, 247B, 21). Ἐκεῖ ἄφησαν τὸ ξόανο τῆς θεᾶς καὶ λατρευόταν ἰδιαιτέρως μὲ τὸ ἱερό της ζῶο.

στ. ἡ Κυρήνη: ἡ πόλη ἦταν θηραϊκὴ ἀποικία, ἀλλὰ διατηροῦσε στενὲς ἐπαφές μὲ τὴν Ἀθήνα⁶⁰.

ζ. ἡ Λήμνος καὶ ἡ Ἰμβρος.

η. ἡ Θεσσαλία⁶¹.

θ. ἡ Ταυρίς, ἡ Καππαδοκία, ἡ Λυδία, ἡ Ἐφεσος, ἡ Συρία⁶².

Ἄρα, σὲ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν εὐρέως ἑλληνικὸ χῶρο, σὲ σημαντικὰ κέντρα του, μὲ πολιτικὴ ἰσχὺ καὶ πολιτισμικὴ ἀκτινοβολία, λατρευόταν ἡ θεὰ-ἄρκτος. Τονίζω ἰδιαιτέρως τὴν τελευταία περίπτωση, δηλαδὴ τὴν παρουσία της σὲ μεγάλο τμῆμα τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τὸ ὁποῖο ἀργότερα μετετράπη σὲ κέντρο τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους καὶ τοῦ μετέπειτα ἑλληνικοῦ μεσαιωνικοῦ. Ἐπιπλέον: ἔντονη ἦταν ἡ λατρεία τῆς θεᾶς στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη ἕως τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, περιοχὲς δηλαδὴ στίς ὁποῖες ἐπιχωρίαζαν μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ

54. Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρῶν...*, ὅ.π., 204.

55. Ὅπ., 237 κ.έ.

56. Ὅ.π., 241 κ.έ.

57. Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Politarchs in a new inscription from Amphipolis», *Ancient Macedonian Studies (in honor of Charles F. Edson)*, Thessaloniki 1981, 230-241. Ἡ ἴδια, «Ἐπιστολὲς τοῦ Φιλίππου Ε' ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη», *Ἀρχαία Μακεδονία II* (1977), 153, 162-164.

58. Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρῶν...*, ὅ.π., 244 κ.έ.

59. *Creatan cults and festivals*, London 1962, 277.

60. Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρῶν...*, ὅ.π., 249 κ.έ.

61. Βλ. μία σχετικὴ ἐπιγραφή, στὸ P. Clement, «New evidence for the origin of the Iphigeneia legend», *Antiquité Classique* 3 (1934), 393-409.

62. Ἀθ. Ἀντωνίου, *Βραυρῶν...*, ὅ.π., 247.

1970 τὰ δρώμενα τοῦ λαϊκοῦ θεάτρου καὶ ὅ,τιδήποτε ἄλλο σχετίζεται μὲ τὴν ἀρκούδα.

Σταχυολογῶ ἐπιπλέον κάποιες ἱστορικές, φιλολογικές, ἐπιγραφικές μαρτυρίες ἀπὸ τοὺς «μεταβατικούς» αἰῶνες:

- ὁ Νόννος, στὰ Διονυσιακὰ ἀποκαλεῖ τὴν πόλη τῆς Βέροιας «ἐναύλιον ἰοχεαίρης», ὅπου, κατὰ τὸν Ὅμηρο, «ἰοχέαιρα» εἶναι ἡ Ἄρτεμις· κατὰ τὸν Προκόπιο, ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπισκεύασε τὸ ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Ρεντίνας παλιὸ ὄχυρὸ καὶ τὸ μετωνόμασε Ἄρτεμισιον, ἀπὸ τὸ ἐκεῖ προϋπάρχον ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος⁶³. στὸ ἐπίγραμμα τοῦ ποιητῆ Ἀντιπάτρου (1ος αἰ. μ.Χ.) ἡ θεὰ προσωνυμεῖται Βραυρωνία καὶ Αἰθοπία (βλ. καὶ Ἡσύχιος)⁶⁴. στὴ Θάσο, ὑπῆρχε ἱερὸ τῆς θεᾶς, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὡς Ἀρτεμισιον⁶⁵. ὁ Farnell μᾶς πληροφορεῖ ὅτι γυναῖκες τῆς Θράκης καὶ τῆς Παιονίας θυσίαν στὴν Ἀρτέμιδα Βασιλείαν, θεὰ ἡ ὁποία, κατὰ τὸν ἴδιο, ταυτίζεται μὲ τὴν Ἥρα⁶⁶. ὁ ἔβδομος μῆνας τοῦ μακεδονικοῦ ἡμερολογίου ὀνομαζόταν Ἀρτεμισιος, καὶ συμπίπτει μὲ τὸν Ἐλαφηβολιώνα καὶ τὸν Μουνιχιώνα τοῦ ἀττικοῦ⁶⁷.

Παρατηρῶ ἐπίσης ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐπωνυμίες τῆς θεᾶς ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς ιδιότητές της ὡς κουροτρόφου, προστάτιδας τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τοῦ τοκετοῦ συναντῶνται στὶς παραπάνω περιοχές, ὅπως: «Βοηθὸς» (σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Βέροια) τῶν ἐπὶ λοχεία καὶ ἐπίτοκων γυναικῶν⁶⁸. «Λοχία», στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ στὴν Φθιώτιδα, τὴν Πέργαμο, κ.ἄ.⁶⁹. «Εἰλείθυια» (βλ. παραπάνω). «Σώτειρα», στὸ Δίον, στὶς Σέρρες, στὴν Πελοπόννησο, στὰ Μέγαρα⁷⁰. «Βενδὶς» στὴ Θράκη, ὡς προστάτις τῆς βλάστησης⁷¹.

Ἡ μετάβαση, οἱ κρίσιμοι αἰῶνες τοῦ μεταιχμίου (4ος π.Χ. κ.ἐ.)

Ὁ Χριστιανισμὸς ὑποθέτω πὺς μετέβαλε τὴν ἕως τότε ἐκδοχή/πρόσληψη τοῦ ζώου καὶ τὴν προσάρμοσε στὸ κοσμοθεωρητικὸ σύστημά του. Εἶχαν προηγηθεῖ οἱ μεγάλες ἀλλαγές στὸ λατρευτικὸ σύστημα τὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς, μὲ τὴν «εἰσβολή» στὸν

63. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ρεντίνα Ι. Οἱ μυθονικὲς πόλεις Αὐλῶν, Βρομίσκος, Ἀρεθοῦσα καὶ ὁ τάφος τοῦ Εὐριπίδη*, Θεσσαλονίκη 1995, 11-13.

64. Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ἐπιστολὲς τοῦ Φιλίππου Ε' ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη», ὅ.π., 66.

65. Ἱπποκράτης, *Ἐπιδημίαι*, 3, 17, 1, 32.

66. Farnell, *The cults of the greek states*, ὅ.π., 474.

67. Γ. Ν. Καλλέρης, *Les anciens Macedoniens. Étude Linguistique et Historique*, v. II, Premier partie, Athenes 1988, 36.

68. W. Baege, *De Macedonum sacris*, Berlin 1913, 50.

69. Farnell, *The cults of the greek states*, ὅ.π., 449, ὑπόσημ. 39 καὶ 40.

70. Ὅ.π., 471, 123.

71. Ὁ Ἡσύχιος ἀναφέρει: «Βενδὶς· ἡ Ἄρτεμις Θρακιστί...». Προβλ. Ἡρόδοτος, *Ἱστορία*, 4, 33.

έλλαδικό χώρο τῶν δαιμόνων, ὡς θεοτήτων ἐνδιάμεσων, ἀνάμεσα στὸ θεϊκὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο, τῆς μαγείας, τῶν μυστηριακῶν θρησκευτῶν τῆς Ἀνατολῆς⁷² μὲ τὶς συνακόλουθες πρακτικὲς τους, ποὺ ὁδήγησαν σὲ ἓναν θρησκευτικὸ συγκρητισμὸ. Τὰ μετέπειτα Ἑλληνιστικὰ Χρόνια, ὁλοκληρώθηκε ἡ μεταλλαγὴ τῆς ἀστικῆς θρησκείας. Ἡ μαγεία συνδέθηκε σταδιακὰ μὲ τὴ δεισιδαιμονία, τὶς μυστηριακὲς θρησκείες καὶ τὴ δαιμονικὴ λατρεία. Ἡ «μαύρη μαγεία» (εἰδικότερα) τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ξεπερνοῦσε κάθε φαντασία⁷³. Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ «ἐνδιάμεσον γένος» τῶν δαιμόνων ἀποτελοῦν πλέον κοινὴ ἀντίληψη, οἱ θεοὶ τοῦ παρελθόντος καὶ τῶν ἀνώτερων στρωμάτων χάνουν τὴ θεϊκὴ τους οὐσία, ἡ διχοτομία θεῶν-δαιμόνων ἐδραιώνεται στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸς ὁ θρησκευτικὸς συγκρητισμὸς συνταύτισε (π.χ.) τὴν τρίμορφη Ἑκάτη, τὴν Ἀρτέμιδα, τὸ φεγγάρι καὶ τὸν σκύλο, ὅπως ἔχω γράψει ἄλλου⁷⁴. Ἡ Ἑκάτη κατέστη στὰ ἑλληνιστικὰ πλέον χρόνια προσφιλὴς λαϊκὴ θεοτητα⁷⁵. Ἡ Ἀρτεμις-Σελήνη-Ἑκάτη προστάτευε τὴ φύση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύκτας. Ἡ σύνδεση τῶν δύο θεαινῶν πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ιδιότητα τῆς Ἀρτέμιδας ὡς θεᾶς τῶν ἐξαγνισμῶν. Εἶναι γνωστὰ τὰ *Ἐφέσια Γράμματα*⁷⁶, τὰ μαγικὰ γράμματα, μία ἐπωδὴ ποὺ ἔγραψαν οἱ μάγοι-ἱερεῖς τῆς ὁμώνυμης πόλης στὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς. Ὅλες οἱ ἀναφερόμενες παρακάτω μαγικὲς ιδιότητες τοῦ ζώου εἶναι ἐκφάνσεις τῆς νέας ἀντίληψης ποὺ διαμορφώθηκε γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἱερότητας ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὸ ζῶο παλαιότερα. Οἱ J. R. Porter καὶ W. M. S. Russell μᾶς δίδουν σχηματικὰ αὐτὴν τὴν ἐξελικτικὴ πορεία: «...Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ μακριὰ μέσα στὴν προ-ιστορία, ἴσως ἀκόμη σὲ μία περίοδο περὶ τὸ 3000 π.Χ., ὅταν ὁ χαρακτήρας τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Ἀρκούδας-μάνας, ἀλλὰ καὶ τῆς Φοβερῆς Μητέρας, ἀμφοτέρων γαλουχικῶν καὶ καταστροφικῶν, φαίνεται σταδιακὰ νὰ διακρίνεται σὲ πολυάριθμα ὄντα ὀνομαζόμενα ἀπὸ τὴ μία Ἀρτεμις, παρθένα-μητέρα καὶ σκληρὰ ἄμωμη κυνηγὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, Ἑκάτη, θεὰ τοῦ σκιεροῦ Ἄδη καὶ προστάτιδα τῆς γέννησης τῶν παιδιῶν, συμπληρωμένες ἀμφοτέρες καὶ κατευνασμένες ἀπὸ τοὺς σκύλους...»⁷⁷.

72. Ἀναστασία Βακαλοῦδη, *Ἡ ἐξέλιξη τῆς μαγείας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες*, Κέδρος, Ἀθήνα 2001, 62 κ.έ.

73. P. Green, *Alexander to Actium. The historical evolution of the Hellenic age*, Berkeley-Los Angeles 1990, 598.

74. M. G. Sergis, «Dog sacrifice in Ancient and Modern Greece: From the sacrifice ritual to the dog torture (kynomartyrion)», *Folklore* 45 (2010), 61-88.

75. P. Decharme, *Ἑλληνικὴ μυθολογία, μετάφρ.* Ἰω. Οἰκονομίδης, Παρθενῶν, Ἀθήναι 1959, 156.

76. Γιὰ τὰ *ἐφέσια γράμματα* βλ. Wessely, C., *Ephesia Grammata* (Wien 1886)· C.C. McCown, «The Ephesia Grammata in popular belief», *TAPA* 4 (1923), σέλ. 128-140· K. Preisendanz, «Ἐφέσια Γράμματα», *Reallexikon für Antike und Christentum* 6 (Stuttgart 1962), στήλες 515-520, ὅπου παρατίθενται καὶ οἱ φιλολογικὲς πηγές.

77. J.R. Porter-W.M.S. Russell (eds), *Animals in folklore*, The Folklore Society, Cambridge 1978, 48.

Ἐπιπλέον: ἡ Μεγάλη Παράδοση⁷⁸ τοῦ Χριστιανισμοῦ προσπάθησε νὰ δώσει ἐντελῶς διαφορετικὸν χαρακτήρα στὴν ταυτότητα τοῦ ἄλλοτε ἱεροῦ ζώου, συμβόλου γονιμότητος, μὲ τὶς ἤδη προσαρτημένες σ' αὐτὸ ἐν τῷ μεταξὺ μαγικὲς ιδιότητες. Ὁ ἀνατολικῆς προελεύσεως (στὴν προκειμένη περίπτωση) «δυσισμὸς» ποὺ εἰσχώρησε στὴν τότε φιλοσοφία περὶ τὸν κόσμον συνέβαλε στὴν παραπάνω ἐξέλιξη. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἀντιμετώπισε μὲ ἀρνητικὸν τρόπο τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ζώου (τὴν θηριώδη του σωματικὴ διάπλαση), τὸν (δῆθεν) «ἀγριόθυμον» χαρακτήρα του, τὶς τρομακτικὲς λαϊκὲς ἀφηγήσεις περὶ ἐπιθέσεων σὲ ἀνθρώπους καὶ ζῶα, τὶς ἄκρως ἀρνητικὲς ἀναπαραστάσεις του στὴν Παλαιὰ Διαθήκη (...καὶ ὁ Δαυὶδ ἀπιστηθεὶς λέγει· Ἐν τῷ ποιμνίῳ ἤμην ποιμαίνων τὰ πρόβατα τοῦ πατρός μου· καὶ ὅτε ἦλθεν ἡ ἄρκτος, ταῖς χερσὶν αὐτὴν ἀπεσόβουν)⁷⁹ κ.λπ.

Ἐπίθετα, ὅπως τὸ προαναφερθὲν «ἀγριόθυμος», τὰ «βαρύθυμος», «καρδιοφάγος»⁸⁰ τὸ συνοδεύουν σὲ πάμπολλα κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου. Τὸ ἄλλοτε σύμβολο τῆς εὐγονίας ζῶον ταυτίζεται πλέον μὲ τὴν ἁμαρτία, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο σχετιζόμενο μὲ τὸ σωματικὸ «κάτω»⁸¹: «Ἐν τῷ Δαυὶδ δέικνυται ὅτι ἐξείλετο ἔριφον ἐκ τῆς ἄρκτου, ἵνα δειχθῇ ἡ τοῦ θεοῦ ἀγαθότης. Τὶς οὖν ἡ ἄρκτος; Ἡ ἀνομία. Καὶ ἔριφος; Ὁ ληστής ἐν σταυρῷ διὰ τὴν ἀνομίαν προσηλωμένος»⁸². Ἀνάλογο εἶναι τὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέρει ὁ Ὀλυμπιόδωρος ὁ Ἀλεξανδρινὸς ἀπὸ τὰ Fragmenta τοῦ θρήνου τοῦ Ἱερεμίας (J. Lamentationis): «Ἐτάραξεν ἄρκτος». Ἄρκτος ἡ ἁμαρτία. Ἐνεδρεύουσα δέ, ποικίλως ἐπιτιθεμένη καὶ θηριωδῶς»⁸³. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀδυνατεῖ νὰ συναριθμήσει μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων κάποιον ποὺ ἐπιδεικνύει τὶς παρακάτω ἀρνητικὲς συμπεριφορές, μία ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ γαστριμαργικὴ βουλιμία τῆς ἄρκτου. (Ἀξιοπρόσεκτες εἶναι οἱ ἀρνητικὲς προσλήψεις καὶ ἄλλων ζῶων στὸ ἐπόμενο παράθεμα): «...Ὅταν γὰρ λακτίζει μὲν ὥσπερ ὄνος, σκιρτᾷ δὲ ὥσπερ ταῦρος, χρεμετίζει δὲ ἐπὶ γυναιξὶν ὥσπερ ἵππος· καὶ γαστριμαργῆς μὲν ὥσπερ ἄρκτος, πιαίνης δὲ τὴν σάρκα ὥσπερ ἡμίονος· μνησικαχῆς δὲ ὥσπερ κάμηλος· καὶ ἀρπάξης μὲν ὡς λύκος, ὀργίζῃ δὲ ὡς ὄφις (...)»⁸⁴. Στὴ Ζάκυνθο ὁ διά-

78. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. ἐνδεικτικὰ στὸ R. Redfield, *The little community: Viewpoints for the study of a Human Whole*, University of Chicago Press, Chicago 1955.

79. PG, τ. 60, 307.

80. Πρβ. O. Lampsides, *Constantini Mannassis breviarium chronicum*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1996.

81. Ἀπὸ τὴν πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ἐνδεικτικὰ Γ. Κιουρτσάκης, *Καρναβάλι καὶ καραγκιόζης. Οἱ ρίζες καὶ οἱ μεταμορφώσεις τοῦ λαϊκοῦ γέλιου*, Κέδρος, Ἀθήνα 1995², passim· M. Γ. Σέργης, *Ἐκκλησιαστικὸς λόγος καὶ λαϊκὸς πολιτισμὸς τὸν 16ο αἰῶνα: Ἡ περίπτωση τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, passim.

82. K.G. Phrantzoles, *Ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου Ἔργα*, Τὸ περιβόλι τῆς Παναγίας, Θεσσαλονίκη 1994, τ. 5, 21.

83. PG, τ. 93, στήλη 744.

84. Ἰωάννης Χρυσόστομος, PG, τ. 57, στήλες 48-49.

βολος έθεωρείτο συνταυτισμένος με τον «άρχουδόγυφτο»⁸⁵, έτσι τον αποκαλοῦσαν. Γι' αυτό, ἂν ἔκοβαν ἀπὸ μία γίδα τὸ μαλλί της καὶ τὴν μάτωναν, ἦταν σὰν νὰ ἀφαιροῦσαν τὴ δύναμη τοῦ διαβόλου⁸⁶.

Νεώτερο δείγμα τῆς ἀρνητικῆς τοῦ ζώου πρόσληψης νομίζω πὼς ἀποτελεῖ μία ποντιακὴ παράδοση ποὺ μᾶς διασώζει ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος (Ὁ ἀρκοβασίλτζ). Τὴ θεωρῶ σημαντικὴ, ἐξ αἰτίας τοῦ παραδοσιακοῦ χαρακτήρα τοῦ ποντιακοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ διασώζει στοιχεῖα τοῦ ἀπώτερου πολιτισμικοῦ του παρελθόντος. Κατ' αὐτήν, ἡ ἀρκούδα ἦταν προηγούμενως ἄνθρωπος, ὀνόματι Βασίλης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναρριχηθεῖ σὲ μία κερασιά. Στὴν παράκληση τοῦ κουρασμένου (μεταμορφωμένου) καὶ πεινασμένου Χριστοῦ νὰ Τοῦ ρίξει λίγα φρούτα, ἐκείνος Τοῦ ἔριχνε κουκούτσια. Ὁ Χριστὸς τὸν καταράστηκε νὰ περπατᾷ εἰς τὸ ἑξῆς μετὰ τὰ τέσσερα, ὅπως δηλαδὴ ἀνέβηκε στὸ δένδρο⁸⁷. Ἡ καταγωγή της λοιπὸν ἀνάγεται σὲ ἓνα ἀφιλόξενο καὶ ἀγενεὲς ἄτομο.

**Ἐπιβιώσεις τοῦ ἱεροῦ χαρακτήρα τοῦ ζώου (καὶ οἱ μεταβολές του)
κατὰ τοὺς «μέσους χρόνους»...**

Καθ' ὅλην τὴν περίοδο τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τὸ θέαμα τῆς περιφορᾶς ἐξημερωμένων ἀρκούδων ἦταν εὐχάριστο στὸ λαϊκὸ κοινό. Τὸ μαρτυροῦν πολλοὶ συγγραφεῖς. Τὰ θηρία (χωρὶς ἵχνος πλέον ἀπὸ τὴ φύση τους, ἀλλοτριωμένα ἀπὸ τὴ βία καὶ τὶς πολυτελεῖς μεθόδους τοῦ πολιτισμοῦ) ὀδηγοῦσαν συνήθως Ἀθίγγανοι, οἱ ἀρκτοσύρται τῶν κειμένων. Κοινὸ ἦταν βεβαίως τὸ θέαμα τῶν περιφερομένων ὄχι μόνον ἀρκούδων, ἀλλὰ καὶ λιονταριῶν, λεοπαρδάλων, τίγρεων, λυγκῶν, ἀγριογαλῶν καὶ πανθήρων⁸⁸, ἀκόμη καὶ ἐλεφάντων ἢ ρινοκέρων⁸⁹. Τὰ ζῶα τὰ κρατοῦσαν δεμένα ἀπὸ τὴ μύτη μετὰ ἀλυσίδες ἢ σχοινιά, μετὰ δακτυλίους (κούρκουμα) ἢ τοὺς εἶχαν τοποθετήσει κημὸ (εἶδος χαλινοῦ) στὰ χεῖλη, πρὸς ἀσφάλεια τῶν θεατῶν, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, «ὥστε μὴ δάκνειν τοὺς παρατυγχάνοντας».

Τὸ χωρίο τοῦ Ἰσοκράτη «...καθ' ἕκαστον τὸν ἐνιαυτὸν θεωροῦντες (...) τὰς δ' ἄρκτους κυλινδουμένας καὶ παλαιούσας καὶ μιμουμένας τὰς ἡμετέρας ἐπιστή-

85. Μαριέττα Γιαννοπούλου, «Ζακυνθινὰ ξόρκια», *Λαογραφία* 13 (1951), 270.

86. Γιὰ τὴν ἀναπαράστασή τους ὡς ζώων-διαβόλων, ἀτίθασων, ἀεικίνητων, προδοτῶν, παραβατικῶν βλ. ἐνδεικτικὰ Ch. Stewart, *Δαίμονες καὶ διάβολος στὴν Ἑλλάδα*, Ταξιδευτὴς, Ἀθήνα 2008, passim· Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, τ. Α', τὴν ὑπ' ἀριθμ. 191· εἶναι τὸ ἄγριο ζῶο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἥρεμο πρόβατο, ὅ,τι μεταφορικὰ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει συνδέσει μετὰ τὶς ἀντιστιτικτικὲς ἑννοιες πονηρία-ἀγαθότης («αὐτὸς εἶναι πρόβατο»).

87. Α. Παπαδόπουλος, «Παροιμίαι Πόντου», *Λαογραφία* 6 (1917), 14-15.

88. Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Γ' (1949), 253.

89. Ὁ.π., 251.

μας»⁹⁰ αλλά κυρίως αυτό του Γρηγορίου του Θεολόγου⁹¹ σχολιάζει τὸν 8ο αἰ. μ.Χ. ὁ Κοσμᾶς Ἱεροσολυμίτης, ὁ ὁποῖος ἀγνοεῖ μὲν ἀρκοῦδες σχοιναβατοῦσες («Στυγερὴ δὲ δι' ἡέρος ἄρκτος ὁδεύει...»), ἔχει ἰδεῖ ὅμως ἀρκοῦδες νὰ ὀρχοῦνται, νὰ παλεύουν, νὰ μετέρχονται γελωτοποιοὺς τρόπους ἢ νὰ ἀναλαμβάνουν θεατρικοὺς ρόλους: «Πολλὰ μὲν φάσιν περὶ τῆς ἄρκτου γέλωτος ἄξια (...), ὡς μὲν ὀρχεῖται καὶ παλαίει, καὶ γελωτοποιοὺς μετέρχεται τρόπους· (...) αὕτη δὲ καὶ τοῖς δικαστικοῖς θρόνοις ἐγκαθημένη, κινεῖ τῆς δίκης τὰ ζυγὰ τὸ δοκεῖν ἐμφρόνως ταῖς χερσὶ σχεδιάζουσα, καὶ πάντα πλὴν τοῦ λαλεῖν ἐπιδείκνυσιν, ὅσα τοὺς δικαστὰς εἰκὸς ἐπιδείκνυσθαι, καὶ τὸν νοῦν ἀνόητος θῆρ τὸν ἀνθρώπινον διαψεύδεται»⁹². Ἀπὸ τὰ παραπάνω μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε ἔντονη τὴν παρουσία τοῦ ζώου στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια⁹³.

Τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν ἀλλὰ καὶ βραδύτερα -ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Φ. Κουκουλές⁹⁴- οἱ ἀρκτοσύρτες τοποθετοῦσαν στὴν κεφαλὴ καὶ στὸ σῶμα τῶν ἀρκοῦδων νήματα χρωματιστά, κόκκινα κυρίως⁹⁵, τὰ ὁποῖα ἔκοβαν μαζὶ μὲ τρίχες τους καὶ τίς πωλοῦσαν στὶς γυναῖκες, γιὰ νὰ κατασκευάσουν μ' αὐτὰ φυλακτῆρια κατὰ τῶν νόσων, τῆς βασκανίας εἰδικότερα⁹⁶. Ἔτρεφαν μάλιστα τόσο βαθιὰ πίστη στὶς θαυματουργές τους δυνάμεις, ὥστε παρακαλοῦσαν τοὺς κατόχους τους νὰ τοποθετήσουν γιὰ λίγο τὰ παιδιὰ τους στὰ νῶτα τῶν ζώων «πρὸς ἀποτροπὴν κακῶν». Διαβάζουμε τὰ σχετικὰ στὸ Σύνταγμα τῶν Ράλλη-Ποτλῆ: «...τῷ αὐτῷ ἐπιτιμῶ ὑποβάλλει καὶ τοὺς τὰς ἄρκτους ἐπισυρομένους, ἢ τοιαῦτα ζῶα πρὸς παίγνιον καὶ βλάβην τῶν ἀπλουστέρων. Καὶ γὰρ βάμματα ἐξαρτῶσιν αὐτῶν, καὶ τρίχας κείροντες ἐξ αὐτῶν διδόασιν γυναῖξιν, ὡς φυλακτῆρια, καὶ ὡς τάχα ἐν νόσοις ἢ βασκάνοις ὀφθαλμοῖς, λυσιτελεῖν τι δυνάμενα. Αἱ δὲ ταῦτα ὡς ἀναγκαῖα λαμβάνουσαι, μισθὸν ἐκείνοις παρέχουσι, καὶ ἀξιοῦσι τὰ τέκνα αὐτῶν τοῖς νώτοις τοῦ θηρὸς ἐπιθέσθαι, ὡς δὴ τινῶν κακῶν ἀποτροπῆς ἐσομένης ἐκ τούτου τοῖς παισὶν αὐτῶν»⁹⁷. Τὴ λαϊκὴ αὐτὴ πρόληψη καταπολέμησε ἡ Ἐκκλησία μὲ τὸν παραπάνω κανόνα, καὶ καθόρισε ἀφο-

90. Ἰσοκράτης, XV, 213, σ. 102.

91. Στὰ *Carmina Theologica*, liber 1 (βλ. πρόχειρα στὴν PG, τ. 37, στήλες 627-628).

92. PG, τ. 38, στήλη 649.

93. Τὸ ἀνίκητο (χωρὶς ὄπλο, ξίφος) ζῶο μόνον ὁ Διγενὴς μπορεῖ νὰ καταβάλει. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. Πασχάλης, «Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενοῦς Ἀκρίτου», *Λαογραφία* 9 (1928), 343 κ.έ.

94. Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τ. Ε' 1952, Ἀθήναι 418.

95. Βλ. Μ. Γ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες...*, ὅ.π., στὸ λῆμμα χρώμα.

96. Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τ. Ε' *Παράρτημα*, Ἀθήναι, 100. Πρβλ. καὶ Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τ. Α' II, Ἀθήναι 1948, 247.

97. *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἀγίων καὶ πανευφύμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἀγίων Πατέρων*, τ. 2, Ἀθήνησιν 1852, 443-444. Βλ. καὶ τ. 6 (1859), 356-357. Πρβλ. τὸν ΞΑ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Στ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

ρισμό ἔξι ἐτῶν στοὺς ἀρκτοσύρτες⁹⁸. Μᾶς τὸν ὑπενθυμίζει στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ὅταν καταφέρεται κατὰ τῶν κάθε λογῆς μάγων, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ ζῶα «διὰ παίγνιον καὶ βλάβην τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων»⁹⁹. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ σ' αὐτοὺς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαία. Πιθανῶς θὰ ἐπρόκειτο γιὰ θεάματα καὶ τῆς δικῆς του ἐποχῆς καὶ ὅχι γιὰ ἀπλὴ ἀναφορὰ στὸ δικό του *Πηδάλιον*. τῶν προηγούμενων αἰώνων εἶχε ἐξαλειφθεῖ, δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος ἀναπαραγωγῆς της.

Ἡ λεπτομερής, καὶ ἐνδεικτικὰ ἀναφερόμενη ἐδῶ, περιγραφὴ τῆς ὀρχούμενης στὴν Ἀθήνα (στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ.) ἀρκούδας ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Μητσάκη βεβαιώνει τὴν παρουσία τοῦ φαινομένου στὶς μέρες του. Ἀλλὰ ἡ ἀρκούδα τοῦ ὀξυδερχοῦς λογοτέχνη δὲν εἶναι μόνον θέαμα τῆς πόλης τὸ 1893, εἶναι καὶ φορέας μαγικῆς θεραπευτικῆς δυνάμεις, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ μία λεπτομέρεια τῆς περιγραφῆς: τὰ παιδιὰ τὴν περιτριγυρίζουν ἔκπληκτα, τὴν περιεργάζονται, χορεύουν γύρω της, τὴν πλησιάζουν ὅσο μποροῦν, ἐπιπλέον «...ποῦ-καὶ ποῦ ἐπιχειροῦν ν' ἀδράξουν τρίχες αἰφνιδίως καὶ βιαίως ἀπ' τὴν μαύρην σου προβιάν...»¹⁰⁰, γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ παρατηρητικὸς συγγραφέας ἀπευθυνόμενος στὸ ὑπάκουο πλῆον, ἀπὸ τὰ πολυχρόνια δεσμά, ζῶο.

...καὶ τοὺς νεώτερους

1. Στὸ Βογατσικὸ τῆς Μακεδονίας πίστευαν πῶς ἂν ὁ πάσχων ἀπὸ διαλείποντα πυρετὸ διασκελισθεῖ ἀπὸ ἀρκούδα καὶ καπνιστεῖ μὲ τρίχες της (ποὺ ἔχουν ριφθεῖ σὲ φωτιά), θὰ ἰαθεῖ ἀπὸ τοὺς πυρετούς, γι' αὐτὸ καὶ ἀγόραζαν ἀπὸ τοὺς περιφερόμενους Ἀθιγγάνους λίγες τρίχες τοῦ ζώου. Ἀντίστοιχο θεραπευτικὸ μέσον στὴν Κύπρο θεωροῦσαν τὸ δικασέλλισμαν τῆς ἀρκούδας¹⁰¹.

2. Τὴν ἴδια πίστη συναντοῦμε καὶ στὴ Θράκη: ὁ «καπνιζόμενος» μὲ τὶς τρίχες της «ματιασμένος» ἐθεραπεύετο¹⁰², ὅπως ἀκριβῶς «ξεζούριζε»¹⁰³ τὸ «ζουριασμένο παιδί».

3. Σὲ πολλὰς περιοχὲς -ὅπως ἀκριβῶς στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια- τὶς κυνηγοῦσαν γιὰ

98. Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα...*, ὁ.π., 442.

99. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Μία λαογραφικὴ ἀνάγνωση τοῦ «Πηδαλίου»* τῶν Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ἐκδόσεις Ἀντώνη Ἀναγνώστου, Ἀθήνα 2006, 150-151.

100. Μ. Γ. Σέργης (ἐπιμ.), *Μιχαὴλ Μητσάκης. Ἀφηγήματα καὶ ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις*, τ. Α', Ἴδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 2006, 375.

101. Ε. Φαρμακίδης, «Ἀλεξήτηριον τοῦ πυρετοῦ ἐν Κύπρῳ», *Λαογραφία* 4 (1912-13), 737. Πρβλ. Βάλτερ Ποῦχνερ, *Τὸ λαϊκὸ θέατρο...*, ὁ.π., 87.

102. Ἑλπ. Σαραντῆ-Σταμούλη, «Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῆς Θράκης», *Λαογραφία* 13 (1951), 221.

103. Ἑλπ. Σαραντῆ-Σταμούλη, «Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῆς Θράκης», *Λαογραφία* 14 (1952), 174.

τὸ δέριμα καὶ τὸ λίπος τους, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ὡς φάρμακο γιὰ τοὺς ρευματισμοὺς ἢ πρὸς ἐπούλωση πληγῶν. Συνεχίζει, δηλαδή, νὰ ὑφίσταται ὅ,τι ἡ ἀρκούδα λέει ἀπολογούμενη πρὸς τὸν λύκο στὴν Διήγησιν παιδιόφραστον τῶν τετραπόδων, στ. 851-854:

Ἐγὼ ἔχω ὠφέλιμον εἰς ἰατροὺς μεγάλους·
ἀμούγγιν τὸ ἡμέτερον διὰ παντὸς τὸ χρῶνται
εἰς ῥεύματα, εἰς ἀλοιφάς, μὲ εἶδη μεμιγμένον,
ποιοῦν σκευὴν πανεύχρηστον εἰς τὰς πληγὰς καὶ πάθη¹⁰⁴.

4. Οἱ Βλαχόφωνοι συνήθιζαν νὰ «ζυματᾶν, ὡς λέγουσιν, τὴν ἀρκούδα (*urpésai ursa*)», γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν τὴν ὀμίχλη. Τὰ παιδιὰ ἔτρεχαν στὸ λιβάδι καὶ ἔλεγαν ἓνα σχετικὸ κλιμακωτὸ τραγούδι¹⁰⁵. Κι ἐδῶ κρίνω πὼς ἔχουμε μία ἐνδιαφέρουσα περίπτωση τελετουργικῆς ἐναντιοσημίας: ἡ ἐκδήλωση ἀγάπης πρὸς τὴν ἀρκούδα (μὲ τὴν προσφορά πρὸς αὐτὴν ζεστασιᾶς), προκειμένου -ὡς ἱερὸ ζῶον- νὰ τοὺς προστατεύσει ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη ὀμίχλη, μετὰ τὴν ἀποϊεροποίησή της ἔχει μετατραπῇ στὴ λαϊκὴ συνείδηση σὲ φοβέρα γι' αὐτήν, καὶ τὸ «ζιμάτισμά» της ὡς ἀποτρεπτικὸν μέσον της ἐπήρειάς της, ἀφοῦ τὴ θεωροῦν ὡς αἰτία τοῦ φυσικοῦ φαινομένου. Ἡ ἀρχαϊκὴ πίστη γιὰ τὸ ζῶο καὶ οἱ ἐκδηλώσεις της μετατράπηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων σὲ μέσα ἀποτροπῆς της· μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἱερότητα στὸν δαιμονισμό τὸ «ζιμάτισμά» της ἔγινε φυλακτήριο μέσον.

Ἡ ἐν λόγῳ ἐθιμικὴ συμπεριφορὰ θυμίζει ἓνα «παράλληλο» παράδειγμα σχετικὸ μὲ τὴν ἀποδιοπόμψη τῶν καλικαντζάρων διὰ τῆς φωτιᾶς, ποὺ ἔχω παρουσιάσει ἄλλοῦ¹⁰⁶ καὶ μεταφέρω ἐδῶ: στὸ Μελένικο Μακεδονίας τὴν παραμονὴ τῆς Πρωτοχρονιάς καὶ ἐνόσω ἡ οἰκοκυρὰ τηγάνιζε τὸ «ἱερὸ» ἔδεσμα τῶν ἡμερῶν (τὶς λαλαγκίτες), ὁ ἄνδρας της, ντυμένος μὲ ἀνάποδο χιτῶνα, ὑποδυόμενος τοὺς καλικαντζάρους, στεκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ σπῖτι καὶ τραγουδοῦσε: «Κι ἔγω σκαντζός, κι σὺ σκαντζός/ ἄιντε νὰ χορέψουμε/ τραχανὰ νὰ βρέξουμε»¹⁰⁷. Τὸ ἔθιμο ἔσβησε, ἔμεινε ὅμως ἀπ' αὐτὸ ἡ φράση «ξεματίζουν τοὺς καλικάντζαρους» (...). Ο Ζαϊκονsky μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στοὺς σλαβικοὺς λαοὺς ἦταν σύνθηρες τὸ ἔθιμο τοῦ «καψίματος τοῦ ἀχύρου», γνωστὸ ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. Στὴ Ρωσία, εἰδικότερα, παρατηρεῖ ὅτι

104. N. Nicholas, G. Baloglou, *An entertaining tale of quadrupeds. Translation and commentary*, Columbia University Press, N. York 2003, 850.

105. Βλ. Β. Βήκας, «Ἐθιμα παρὰ Βλαχοφώνους», *Λαογραφία* 6 (1917), 183-184.

106. Μ.Γ. Σέργης, «Φωτιά καὶ “ἱεροὶ ἐπισκέπτες”: ἡ περίπτωση τῶν καλικαντζάρων καὶ τῆς προξενήτρας», στὸν τόμο Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἀθλητισμοῦ-Μουσεῖο Λαϊκῆς Τέχνης (ἐκδ.), *Ἡ φωτιά πηγὴ ζωῆς, δύναμης καὶ καθαρμοῦ. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης* (Ἀθήνα, 1-3 Ἀπριλίου 2011), Μουσεῖο Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης καὶ Οἱ Φίλοι τοῦ Μουσείου Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης, Ἀθήνα 2013, 39-51.

107. Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, τ. Β', 1316.

λεγόταν *gret' roditelej* («ζεσταίνουμε τούς γονεῖς-προγόνους»), ἀλλὰ καὶ *gret' rokojnikov* («ζεσταίνουμε τούς πεθαμένους»). Τὴν πρώτη ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων ἔκαιγαν στὴν αὐλὴ τους ἓνα φόρτωμα ἀπὸ ἄχυρο καὶ παρακολουθοῦσαν τὸ κάψιμό του ἐν ἀπολύτῳ σιγῇ, ἐπειδὴ πίστευαν πὼς οἱ νεκροὶ τους ἦταν ἐπὶ τῆς γῆς αὐτὴν τὴν περίοδο καὶ θὰ συγκεντρώνονταν ἐκεῖ νὰ ζεσταθοῦν¹⁰⁸. Ὁ γονιμικὸς χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ ἐθίμου ὅταν ἀργότερα περιβλήθηκε τὸν χριστιανικὸ μανδύα, λησμονήθηκε. Οἱ ὑπ' ἀριθμ. 594 καὶ 613 παραδόσεις τοῦ Ν. Γ. Πολίτου θεωρῶ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ συσχετισθοῦν μ' αὐτὸ ποὺ συζητάμε¹⁰⁹.

5. Τὸ αἰδοῖο τῆς ἀρκούδας ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς φίλτρο γιὰ τὸ «λύσιμο» ἀνδρογύνου: ὁ Κουκουλὲς στοὺς μεσαιωνικοὺς (μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης) καταδέσμους του ἀναφέρει τὴν ἐξῆς πρακτικὴ ποὺ ἐπιβάλλει στὸν πάσχοντα «*Τῆς ἀρκούδας τὸ μ... νὰ τὸ περάσῃ 'ς τὴ φύσι του (...) καὶ ἄς βρεθῇ μὲ τὴν γυναῖκα του καὶ θὲ' λύσει ἡ μαγεία...*»¹¹⁰.

5. Τὸ γνωστὸ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων θεραπευτικὸ φυτὸ ἀγούδουρας (*Hypericum crispum*, γνωστότερο ὡς *σπαθόχορτο*, *βαλσαμόχορτο*) ὀνομάζεται καὶ *ἀρκουδούρα*¹¹¹. Συσχετίζεται ἄραγε ἡ λιγότερον γνωστὴ αὐτὴ ὀνομασία του μὲ τὶς μαγικὲς ιδιότητες τοῦ ζώου; Τὸ ἴδιο ἐρώτημα ἰσχύει γιὰ τὸ ἀρκοτσεράμυδον, τὸ ἐρμηνευόμενον ὡς «*ἄγριον κρόμμυον*»¹¹², ἡ (ἐπὶ τὸ κοινότερον) *σκιλλοκρεμμύδα*, ποὺ ἀναρτᾶται ἀπὸ πολλοὺς κατ' ἔτος στὴν ἐξώθυρα τῶν οἰκιῶν, ὡς εὐετηριακὸ φυτό.

7. Τὸ ζῶο ἀναφέρεται ἐπίσης:

- σὲ πολλὰ μετεωρολογικὰ δεδομένα τοῦ νεοελληνικοῦ βίου: «*καὶ ἐὰν ἄρκτος φύσῃ, καλὰ λίαν*»¹¹³. Στὴν Αἰτωλία ἦταν πάγκοινη ἡ δημώδης μετεωρολογικὴ παρατήρηση πὼς ὅταν τὴν Πρωτοχρονιὰ ἐπικρατεῖ καλοκαιρία, «*λιάζ' ἡ ἀρκούδα τοῦ πιδὶ τς*», ἄρα θὰ ἐπακολουθοῦσε ἐπὶ σαράντα ἡμέρες κακοκαιρία¹¹⁴.

- σὲ ὄνειροκριτικά: «*καὶ τὰ βίαια καὶ τραχέα καὶ δυσσύμβολα ὁμοίους προσαγορεύει ἄνθρωποις, ὡς σύαγρος καὶ ἄρκτος*»¹¹⁵, «*ἄρκτος αὐστηρὰ προσερχομένη σοὶ*

108. V. Zaikovsky, *Συμβολὴ στὴ λαογραφικὴ καὶ ἐθνογλωσσικὴ μελέτη τῶν ἐορτολογίων τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Σλάβων* (τὸ Δωδεκαήμερο ὡς περίοδος διάβασης), ἀδημοσίευτη δ.δ. ποὺ ἐκπονήθηκε στὸ Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Δημοτικῆς Ἑκπαίδευσης τοῦ Ε.Κ.Π.Α., Ἀθήνα 1998, 118-119.

109. Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, τ. Α', 347-348.

110. Φ. Κουκουλὲς, *Μεσαιωνικοὶ καὶ νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι*, *Λαογραφία* 9 (1926), 88.

111. Μ. Στεφανίδης, «*Δημώδη φυσιολογιστικά*», *Λαογραφία* 8 (1926), 442. Πρβλ. *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς...*, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. Α' (1933), 170.

112. Στίλπων Κυριακίδης, «*Διγενὴς καὶ κάβουρας*», *Λαογραφία* 6 (1917-19), 415. Βλ. στὸν ἴδιο τόμο, σελ. 581. Γιὰ τὴ σημασίαν τῆς σκίλλας στὴ *Λαογραφία* βλ. Ἰ. Σορῶνος, «*Ἡ σκίλλα, ὁ σχινοκέφαλος Περικλῆς καὶ ἡ στέγη τοῦ Ὡδείου αὐτοῦ*», *Λαογραφία* 7 (1923), 137 κ.έ.

113. D. Bassi, E. Martini (eds), *Codices Mediolanenses*, Lamertin, Brussels 1901.

114. Δημ. Λουκόπουλος, «*Σύμμεικτα αἰτωλικὰ λαογραφικά*», *Λαογραφία* 4 (1912-13), 419.

115. Ἀρτεμιδώρου, *Ὀνειροκριτικόν*, βιβλίον 4, 56.

λύπην σημαίνει»¹¹⁶, «ἐν χρήμασι τινὸς ἐρχομένη, μάχας σημαίνει»¹¹⁷, «Εἰ δὲ ἴδῃ τις ὅτι ποιεῖ αὐτὴν παίζειν ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, κατακυριεύσει τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ»¹¹⁸.

8. Κατὰ μία μακεδονικὴ παράδοση ποὺ διέσωσε ὁ Λουκόπουλος¹¹⁹ ἡ ἀρκούδα ἦταν κάποτε νύμφη ποὺ εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ ἔχει κακιὰ πεθερά, τόσο κακιὰ ποὺ μία μέρα τὴν ἔστειλε στὸ ποτάμι νὰ πλύνει μαῦρα μαλλιά μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὰ ἐπιστρέψει ἄσπρα. Λόγω τοῦ ἀδυνάτου πραγματώσεως τῆς ἐντολῆς, προσευχήθηκε στὸ θεὸ νὰ τὴν μεταμορφώσει σὲ ἀρκούδα, ἡ ὁποία κατεσπάραξε τὴν πεθερὰ καὶ ἔκτοτε ζεῖ στὰ βουνά. Προτείνω δύο ἐρμηνεῖες τῆς παράδοσης, ποὺ σχετίζονται φυσικὰ μὲ τὴν ἀρχαϊκὴ φύση τοῦ ζώου:

(α) Ἡ καλὴ νύμφη ἐκπροσωπεῖ τὴν ἄριστα ὀργανωμένη οἰκογένεια, προστάτις τῆς ὁποίας ἦταν (ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ) τὸ ζῶο-σύμβολο τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος· ἀντιπροσωπεύει τὸ «καλὸ» σὲ ἀντίστιξιν πρὸς τὸ «κακὸ» ποὺ φέρεται ἐδῶ νὰ προσωποποιεῖται στὸ μοτίβο τῆς καταπιεστικῆς πεθερᾶς¹²⁰. Ὁ φόνος τῆς δεύτερης ἐπέρχεται ὡς κάθαρσις, ὡς νίκη τοῦ καλοῦ ἐπὶ τοῦ κακοῦ, μὲ τίμημα ὅμως τὴν μεταμόρφωσίν της σὲ ἀρκούδα. Κι αὐτὸ γιατί δὲν πρόκειται περὶ παραμυθιοῦ, ἀλλὰ περὶ λαϊκῆς παραδόσεως, κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἡ «ἀπαίτησή» τους νὰ θεωροῦνται πιστευτὲς στὰ μέλη τῆς κοινωνίας ποὺ τὶς δημιουργήσε. Οἱ «πάγριες» καὶ παραδεδομένες σχέσεις πεθερᾶς καὶ νύμφης στὸν «παραδοσιακὸ» πολιτισμὸ (καὶ ὄχι μόνον) ἐνισχύουν τὸ «ἀξιόπιστον» αὐτῆς τῆς παραδόσεως· στὴ διαπάλη ρόλων πεθερᾶς-νύμφης, σημειώσατε 1. Διαφορετικὴ ἀφηγηματικὴ ἐξέλιξις θὰ χαρακτηριζόταν οὐτοπία, δὲν θὰ εἶχε τὴν παραμικρὴ ἐναρμόνισιν μὲ τὶς ἰσχύουσες κοινωνικὲς δομὲς καὶ τὴν κοινὰ ἀποδεκτὴ «διανομὴ τῶν ρόλων».

(β) Ἡ δεύτερη ἐρμηνεία ἀντλεῖ ἰδέες ἀπὸ τὴν ψυχαναλυτικὴ ἐρμηνεία τῶν παραμυθιῶν¹²¹. Ἀντιπαλεύουν δύο θηλυκὲς δυνάμεις: ἡ ἐν ἐνεργείᾳ σεξουαλικότητα (νύμφη) καὶ ἡ ἀπολεσθεῖσα (πεθερὰ) ἡ ὁποία τὴν ζηλεύει, ἀφοῦ θὰ τὴν διαδεχθεῖ στὴ ζωὴ (τῆς ἔχει ἤδη «ἀρπάξει» τὸν γιό, μὲ τὴν γνωστὴ ἀρχετυπικὴ μεταξὺ τους ἐρωτικὴ σχέση). Ἄρα, ἡ νύμφη-δυνάμει σεξουαλικὸ σύμβολο διεκδικεῖ τὸν ρόλο τῆς καὶ

116. Franz Drexl, «Das Anonyme traumbuch des cod. Paris. Gr. 2511», *Λαογραφία* 8 (1925), 434.

117. Franz Drexl, ὁ.π., 351.

118. Franz Drexl, *Achmetis Oneirokriticon*, Teubner, Λειψία 1925, 228, 3.

119. Δ. Λουκόπουλος, «Σύμμεικτα λαογραφικὰ Μακεδονίας», *Λαογραφία* 6 (1917-18), 116.

120. Γιὰ τὶς σχέσεις τους στὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Γ. Πολίτης, «Ἡ πενθερὰ παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς», *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα*, τ. Α', Τυπογραφεῖον Παρασκευᾶ Λεωνῆ, Ἐν Ἀθήναις 1920, 105-110· Μ. Μερακλῆς, *Εὐτράπελες διηγήσεις. Τὸ κοινωνικὸ τους περιεχόμενον*, Ἑστία, Ἀθήνα 1980, 40 κ.έ.· ὁ ἴδιος, *Ἑλληνικὴ Λαογραφία. Κοινωνικὴ συγκρότησις, ἥθη καὶ ἔθιμα, λαϊκὴ τέχνη*, Ὁδυσσεάς, Ἀθήνα 2004, 63 κ.έ. (βλ. τώρα τὸ ἔργο ὁμότιτλο στὶς ἐκδόσεις Καρδαμίτσα, 2011³).

121. Βλ. ἐνδεικτικὰ Bruno Bettelheim, *Ἡ γοητεία τῶν παραμυθιῶν. Μία ψυχαναλυτικὴ προσέγγισις*, μετάφρ. Ἑλένη Ἀστερίου, Γλᾶρος, Ἀθήνα 1995.

σκοτώνει τὸ κοινωνικὸ αἷτιο ποὺ εὐνουχίζει τὴν ἐρωτικὴ τῆς δύναμη. Ὅταν ὅμως διὰ τοῦ φόνου «ἐξαγριωθεῖ», ἐγκαταλείπει ἐξ ἀνάγκης τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον (Πολιτισμὸ) καὶ φεύγει στὰ ἄγρια βουνὰ (Φύση). Ἐκεῖ πλέον εἶναι ἡ δική της θέση· κοντὰ στὶς νεράιδες, τὶς ξωτικές, ποὺ ξετρελαίνουν τὰ παλικάρια μὲ τὴν ἀπελευθερωμένη σεξουαλικότητάς τους. Μόνο ποὺ αὐτὲς δὲν «καθηλώθηκαν» ἕως τώρα στὸν οἶκο: αὐτὸ θὰ συμβεῖ ὅταν κάποιος τοὺς πάρει τὸ κεφαλομάντηλο (μὲ τοὺς γνωστοὺς συμβολισμοὺς του¹²²). τότε θὰ τὶς διαφεντέψει, ἀνίσχυρες πλέον.

9. Κάποια δρώμενα ἀπὸ τὴ γαμήλια τελετουργία στοὺς Πομάκους τῆς Θράκης (στοὺς ἀπογόνους -ἄλλιῶς- τῶν κατοίκων τῆς πάλαι ποτὲ ἐνιαίας, ἱστορικῆς Θράκης) καὶ ἓνα παραμῦθι ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ. Τὰ κορίτσια ποὺ βρίσκονται σὲ ἡλικία γάμου καὶ συμμετέχουν στὴν τελετουργία τρίβουν τὴν πλάτη τοὺς πάνω σὲ ἀντικείμενα τῆς (νυφικῆς) προίικας, μιμούμενες τὴν ἀνάλογη γνωστὴ κίνηση τῆς ἀρκούδας σὲ κορμὸ δένδρου. Ταυτόχρονα ἐκφέρουν μία φράση ποὺ ἐμπεριέχει τὸν ἀριθμὸ 5, τὸν ἱερὸ ἀριθμὸ τοῦ γάμου κατὰ τὴν ὀρφικὴ διδασκαλία¹²³. Στὴν ἴδια τελετουργία, πρὸ τῆς στέψεως, οἱ γυναῖκες προσφέρουν στοὺς γαμηλιῶτες σερμέτ (ἀραιωμένο σὲ νερὸ μέλι), τὸ ἀγαπημένο/ἱερὸ φαγητὸ τοῦ ζώου¹²⁴, ἐνῶ κατὰ τὴ μετάβαση τῆς νύφης στὴν κατοικία τοῦ συζύγου τῆς (καὶ ἐδῶ ἔχουμε τὸ σύστημα τῆς ἀνδροπατροτοπικότητας) ὁ προπορευόμενος τῆς γαμήλιας πομπῆς εἶναι μεταμορφωμένος σὲ ἀρκούδα, φορεῖ δέρμα τῆς, ἐκπροσωπεῖ τὸν γαμπρό.

Στὸ πομακικὸ παραμῦθι «Ἡ ἀρκούδα, ὁ Ἀλῆ-Ἀγὴ καὶ τὸ τέρας»¹²⁵ ἡ ἀρσενικὴ ἀρκούδα ἐξάπατει τὸν γέροντα ἐνὸς ζευγαριοῦ (στὸ ὁποῖο εἶχε ὑποσχεθεῖ πολὺ μέλι, ἀντάλλαγμα πρὸς αὐτὴν μίας ἀγαθοεργίας του) καὶ ἀρπάζει τὴ γυναῖκα του, μὲ τὴν ὁποία ἀποκτᾷ παιδί, τὸν Ἀλῆ-Ἀγὴ τοῦ τίτλου¹²⁶. Ὁ γέρος ἐκπροσωπεῖ ἐδῶ τὴν ἀπολεσθεῖσα σεξουαλικότητα, ἡ γυναῖκα τὴν ἐνεργή, ἡ δὲ ἀρκούδα τὸ γονιμικὸ στοιχεῖο, τὸν

122. Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Γυναῖκες ἐξωτικές καὶ γυναῖκες οἰκόσιτες. Σκέψεις γιὰ τὶς ἰδεολογικὲς ἐκκρεμότητες τοῦ μέσα καὶ τοῦ ἔξω», *Ἀνθρωπολογικὰ γιὰ τὸ γυναικεῖο ζήτημα*, Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα 1991, 280-320.

123. Πρβλ. W. Burkert, *Lore and sciences in ancient Pythagoreanism*, translated by Edwin L. Minar, Jr., Harvard University Press 1972, 375-377.

124. Γιὰ τὸ μέλι βλ. εἰδικότερα Cl. Levi-Strauss, *Ἀπὸ τὸ μέλι στὴ στάχτη*, μετάφρ. Μαρίνα Λώμη, Ἀρσενίδης, Ἀθήνα 2002.

125. Βλ. στὸ Π. Θεοχαρίδης, Πομάκοι. *Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Ροδόπης*. (Ἱστορία, καταγωγή γλώσσα, θρησκεία, λαογραφία), ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 1995, 466 κ.έ.

126. Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Ἀνδεῶν τῆς νοτίου Ἀμερικῆς ὑπάρχουν ἀναρίθμητες σχέσεις μεταξὺ ἀρκούδας καὶ γονιμότητας, ποὺ πηγάζουν – σὺν τοῖς ἄλλοις – ἀπὸ τὴν ἀγάπη τοῦ ζώου γιὰ τὸν ἀραβόσιτο, ἓνα οἰκονομικὸ (καὶ τελετουργικὸ) μέγεθος μεγάλης σημασίας γιὰ τὴ ζωὴ τῆς περιοχῆς ἤδη ἀπὸ τὴν προ-κολομβιανὴ ἐποχὴ. Πρβλ. Susanna Paisley-Nicholas J. Saunders, «A god forsaken: the sacred bear in Andean iconography and cosmology», *World Archaeology* 2 (2010), 255-256.

άνδρα/γαμπρό. Μᾶς ξαναθυμίζουν, δηλαδή, τὰ παραπάνω τὴν ἀρχέγονη σύνδεση τοῦ ζώου μὲ τὸν γάμο (τὴν νόμιμη ἐθιμικὴ διαδικασία διὰ τῆς ὁποίας συντηρεῖται ἡ ζωὴ καὶ ὁ κόσμος), μὲ τὴν εὐγονία, μὲ τὴ διαφύλαξη τῆς οἰκογένειας, ὅ,τι ἄλλοτε εἶχε ὑπὸ τὴν προστασία της (ὅπως ἀναφέρθηκε στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας) ἡ θεὰ τοῦ Ἄρτεμις.

10. Ἡ συχνότατη παρουσία τῆς «ἀρκούδας» στὰ δρώμενα τοῦ νεοελληνικοῦ λαϊκοῦ θεάτρου. Τὴν παριστάνει συνήθως ἓνας ἄνδρας, ἐνδεδυμένος τριχωτὸ ἔνδυμα, τὸν ὁποῖο συνοδεύει ὁ μαυρισμένος μὲ «φοῦμο» ἀρκουδιάρης, ποὺ κρατεῖ δέσμιο τὸ «θηρίο» μὲ σχοινὶ καὶ παίζει ντέφι. Συμμετεῖχε καὶ συμμετέχει (ἐνδεικτικὰ) στὸ ἀποκριάτικο καρναβάλι στὸ Σαμάκοβο τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης¹²⁷, στὸ δρώμενο τοῦ Κιοπέκ Μπέη τῆς Θράκης¹²⁸, στὸ ποντιακὸ λαϊκὸ θέατρο (στὴ Χαβερὰ τῆς Ματσούκας) ὡς Ἄρχον μαζί μὲ τὸν Ἀρκουδᾶ¹²⁹, στὰ ἀποκριάτικα ἔθιμα τῆς Νάξου καὶ τῶν ἄλλων κυκλαδονήσων¹³⁰, στὴν Κρήτη¹³¹, τὴ Θεσσαλία σὲ κάποια χωριὰ Καραγκούνων (κατὰ τὰ Θεοφάνεια¹³²), στὸν Ἅγιο Νικόλαο Κερκύρας¹³³, στὸ Προκόπι Καππαδοκίας¹³⁴, κ.ἄ. Ἡ παρουσία τῆς¹³⁵ ἦταν συχνὴ στὶς ζωομορφικὲς μεταμφιέσεις καὶ στὰ κεντρικὰ Βαλκάνια¹³⁶. Στὴ Ρουμανία (φερ' εἰπεῖν) ἡ παρουσία τῆς ἦταν ἡ πιὸ συχνή, πέθαινε μάλιστα ἐξαντλημένη ἀπὸ τὸ χορό, καὶ ὁ «γιατρός» προσπαθοῦσε ματαίως νὰ τὴ σώσει, ὑποβάλλοντάς τὴν σὲ ἐγχείρηση ἢ κάνοντάς τῆς ἐνέσεις μὲ ἓνα κουκούλι καλαμποκιοῦ¹³⁷. Στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη ἡ μεταμφιέσή της γινόταν μὲ ἄχυρα. Στὴ Στυρία τῆς Αὐστρίας ἡ μεταμφιεσμένη μὲ ἄχυρα ἢ δέρμα «ἀρκούδα» ἐπετίθετο στὴν «ἀγελάδα», ὁ παριστάμενος στὸ δρώμενο ἑνοπλος κυνηγὸς ἀρνοῦνταν νὰ τὴν πυροβολήσει, τὴν σκότωνε τελικὰ ἓνας παράνομος. Ὁ τελευταῖος «ἐφθανε» μέχρι τῶν ἐδρῶν τοῦ «δικαστηρίου»¹³⁸, ὅπου, μετὰ ἀπὸ μία κωμικὴ δίκη, ἀθωνόταν ἢ

127. Βάλτερ Ποῦχγερ, *Λαϊκὸ θέατρο...*, ὅ.π., 99-100.

128. Βάλτερ Ποῦχγερ, *Λαϊκὸ θέατρο...*, ὅ.π., 118.

129. Βάλτερ Ποῦχγερ, *Λαϊκὸ θέατρο...*, ὅ.π., 123-124.

130. Μ. Γ. Σέργης, *Λαογραφικὰ καὶ ἐθνογραφικὰ ἀπὸ τὸ Γλινάδο Νάξου*, Προοδευτικὸς Ὅμιλος Γλινάδου Νάξου, Ἀθήνα 1994, 429-432.

131. Ν. Ψιλᾶκης, «Σατιρικὸς θίασος μὲ πανάρχαιες ρίζες», *Ἔθνος*, 12.3.2001, 20-21. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Λαϊκὲς τελετουργίες στὴν Κρήτη*. Ἔθιμα στὸν κύκλο τοῦ χρόνου, Καρμάνωρ, Ἡράκλειο 2005, 108. Ἐκφράζω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες (καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ) στὸν κ. Ἀνδρέα Λενακάκη, γιὰ τὶς πολύτιμες σὲ μένα πληροφορίες του.

132. Γ. Καββαδίας, *Καραγκούνηδες*, Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία τῶν Θεσσαλῶν, Ἀθήνα 1980, 57.

133. Βλ. Ὁδ.-Κάρολος Κλήμης, *Δρώμενα καὶ ἔθιμα τοῦ κερκυραϊκοῦ λαοῦ*, Κέρκυρα 1987, 77.

134. Λ. Εὐπραξιάδης, *Προκόπι Καππαδοκίας, πατρίδα μου. Ἱστορία καὶ λαογραφία*, Θεσσαλονίκη 1974, 196.

135. Ὅπως καὶ ἡ «καμήλα».

136. Chr. Vakarelski, *Bulgarische Volkskunde*, Berlin 1969, 386.

137. Στὸ Βάλτερ Ποῦχγερ, *Λαϊκὸ θέατρο...*, ὅ.π., 106.

138. Βάλτερ Ποῦχγερ, *Λαϊκὸ θέατρο...*, ὅ.π., 115 κ.έ.

κατεδικάζονταν¹³⁹. Στην Καρινθία, ἡ ἴδια σκηνή περιελάμβανε κυνηγόσκυλα ποὺ τὴν καταδίωκαν καὶ ψευδαροτρίωση¹⁴⁰.

Συναφεῖς μὲ τὰ παραπάνω εἶναι οἱ ὀνομαζόμενοι «ἀρκουδιάρικοι» χοροί, ὅπως αὐτοί, π.χ.:

- τῆς Ἀγιάσου Λέσβου. Ἀράπικος, ἀλλιῶς, μιμικός, κωμικός (ὡς καρναβαλικός) ποὺ ἐπιτελοῦσαν τρία ἄτομα. Τὸ κεντρικό του πρόσωπο μιμούμενο τὴν ἀρκούδα προέβαινε σὲ ἄγριες χειρονομίες, γούρλωνε τὰ μάτια, χοροπηδοῦσε. Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἐπιτέλεσής του οἱ χορευτὲς πετοῦσαν ὁ ἓνας στὸν ἄλλο κάστανά¹⁴¹.

- τῶν Κοτυώρων τοῦ Πόντου. Ὁ Ἀκογλὸς περιγράφει τὰ ἀποκριάτικα ἔθιμα τῆς πόλης καὶ συμπεριλαμβάνει σ' αὐτὰ «γι' ἀστεία καὶ γιὰ εὐθυμία, ἓναν ιδιόρρυθμο... ἀρκουδιάρικο χορό, ποὺ χαρακτηρίζεται καὶ συνοδεύεται ἀπαραίτητα μὲ τὸ παρακάτω δίστιχο σὲ Τούρκικη γλῶσσα: Ταταρούσκα ἐβλεντί-Ἐβλεντί τὰ πόκ γετί (Ἡ Ταταροπούλα παντρεύτηκε-Παντρεύτηκε κ' ἔφαγε σκ...)»¹⁴².

- τῆς Γέργερης τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης. «Οἱ ἀρκουδιάρηδες βγαίνουν στοὺς δρόμους ἀπὸ τὶς παραμονὲς τῆς Ἀποκριᾶς, ἀλλὰ καὶ τὴν Καθαρὴ Δευτέρα, δημιουργώντας πανδαιμόνιο μὲ τοὺς ἤχους τῶν κουδουνιῶν καὶ χορεύοντας τὸν δικό τους ξέφρενο ἀποκριάτικο χορό. Ἡ ἐνδυμασία τους δὲν εἶναι τυποποιημένη, οὔτε καὶ ἡ μεταμφίεσή τους. Συνήθως ὅμως φοροῦν δέρματα ζώων καὶ κρεμοῦν στὸ λαιμὸ ἢ στὰ πλευρά τους μεγάλα κουδούνια αἰγοπροβάτων. Ὅσο κι ἂν φαίνεται παρᾶξενο, οἱ μικροὶ αὐτοὶ σατιρικοὶ ὄμιλοι μεταμφιεσμένων ἔχουν τοὺς δικούς τους κανόνες καὶ φροντίζουν νὰ τοὺς τηροῦν: δένονται ὅλοι μὲ ἀλυσίδες ἢ σκοινιὰ καί, ἀναγκαστικά, ἀκολουθεῖ ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, ἐνῶ ἐπικεφαλῆς τους εἶναι πάντα κάποιος ἔμπειρος “Ἀρκουδιάρης” ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ τὸν ὄμιλο ὅπου θέλει». Ὁ τελευταῖος φέρει μεγαλύτερα καὶ περισσότερα κουδούνια καὶ ὀρχεῖται μὲ «ἄσεμνες» κινήσεις, τὶς ὁποῖες ἐπαναλαμβάνουν τὰ μέλη τῆς ὁμάδας του. Χαρακτηριστικὸ τοῦ δρωμένου ἀποτελεῖ ἡ ξεχωριστὴ, σύμφυτη μὲ τὸ χαρακτήρα του, εἰδικὴ γιὰ τὴν περὶσταση, μουσικὴ του (γνωστὸ στὴ Λαογραφία θέμα ἀπὸ πάμπολλες ἄλλες τέτοιες συνδέσεις), ποὺ διατηρεῖται στὶς ἀναπαραστάσεις του μέχρι σήμερα¹⁴³.

139. Πρβλ. Βάλτερ Ποῦχνερ, *Λαϊκὸ θέατρο...*, ὅ.π., 82, 86-87.

140. Πρβλ. Βάλτερ Ποῦχνερ, *Συγκριτικὴ Λαογραφία Β'.* Δημῶδη βιβλία καὶ λαϊκὰ θεάματα στὴ χειρσόννησο τοῦ Αἴμου, Ἀρμός, Ἀθήνα 2009, 128.

141. Κατερίνα Σταύρου, «Ἡ χορευτικὴ παράδοση τῆς Ἀγιάσου Λέσβου καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωή», 6ο Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴ Διδασκαλία τοῦ Χοροῦ, Διεθνὴς Ὁργάνωση Λαϊκῆς Τέχνης, Ἀθήνα 1992, 158.

142. Ε. Ἀκογλὸς, *Ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Πόντου. Λαογραφικὰ τῶν Κοτυώρων*, Μάτι, Κατερίνη 2005, 259.

143. Ὁφείλω θερμὲς εὐχαριστίες στὸν σεβαστό μου δάσκαλο Μιχαὴλ Γ. Μερακλῆ γιὰ τὴν προθυμία του νὰ μελετήσῃ τὸ ἀρχικὸ κείμενο αὐτῆς τῆς ἐργασίας καὶ γιὰ τὶς εὐστοχες -ὅπως πάντα- παρατηρήσεις του. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο εὐχαριστῶ τὴν συνεργάτιδά καὶ ὑποφ. διδάκτορά μου Γαρυφαλλία

Ἀντὶ ἐπιλόγου: τέσσερα ἐρωτήματα

Ἦδη ἀπὸ τὸ 1963 ὁ K. Kerényi¹⁴⁴ εἶχε συνδέσει (χωρὶς ἀνάλυση καὶ ἐπιχειρήματα) τὰ ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 10 (βλ. λίγο παραπάνω) δρώμενα μὲ τὴ λατρεία τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος. Κατὰ πόσον δικαιούμεθα (= εἶναι ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένο) νὰ ἀνάγουμε τὶς ὅποιες συνδέσεις αὐτῶν τῶν νεοελληνικῶν δρωμένων καὶ ἐθίμων ἀπ' εὐθείας στὶς ἀρχέγονες/ἀρχαιοελληνικὲς ρίζες τοῦ καὶ ὅχι στὴ «δευτερογενὴ ὑπαρξή» τους, μετὰ τὸν 4ο δηλαδὴ π.Χ. αἰῶνα κ.έ.; Μήπως ὁ Στίλπων Κυριακίδης ἔρχεται ἐδῶ ἀρωγὸς μας μὲ τὴ θεωρία του; Ἀναφέρομαι στὴν ἀποδέσμευσή του ἀπὸ τὸ ἀξίωμα πὼς ἡ Ἀρχαιότητα ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς πολιτισμικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὑπενθυμίζω ἐν τάχει ὅτι μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα μετέφερε αὐτὰ τὰ χρονικὰ ὅρια στὴν ἑλληνιστικὴ-ἑλληνορωμαϊκὴ περίοδο. Τότε, κατ' αὐτόν, τίθενται οἱ βάσεις γιὰ μίαν κοινὴ μορφή πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνοποίησε πολιτιστικὰ τὸν εὐρύτερο χώρο τῆς ρωμαϊκῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, χάρις στὴν ἱστορικὴ δράση τῶν Μακεδόνων βασιλέων καὶ τὴν μετέπειτα «παγκοσμιοποίηση» ποὺ ἐπέφεραν ἡ Pax Romana καὶ ὁ χριστιανισμός. Αὐτὸ ποὺ τὸν ἀπασχόλησε δὲν εἶναι ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν λαογραφικῶν φαινομένων, ἀλλὰ ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἐποχῆς ποὺ παγιώθηκε ἡ μορφή τους καὶ πέρασε στὸν νεώτερο ἑλληνισμό¹⁴⁵. Ἐνδιαφέρεται ὅχι γιὰ τὸ πότε γεννήθηκαν αὐτά, ἀλλὰ πότε ἀπέκτησαν τὴ σημερινή τους μορφή. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ σημερινὴ «ἀρκούδα» τοῦ λαϊκοῦ δρωμένου εἶναι αὐτὴ τῶν «μεταβατικῶν χρόνων», ἐνὸς καθοριστικοῦ «σταθμοῦ» στὴν πολιτισμικὴ ἐξέλιξη τοῦ ζώου. Τὸ ὅτι ἡ πρόσληψη τοῦ ζώου περιεβλήθη μὲ δεισιδαιμονία καὶ μαγεία ὑποδηλώνει αὐτονοήτως ὅτι διατήρησε μέχρι τότε τὸν

Γ. Θεοδωρίδου καὶ τὸν συνάδελφο καὶ φίλο Νότη Παπακυπαρίσση. Ὁ τελευταῖος, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, μοῦ κατέστησε γνωστὸ ἓνα κινηματογραφικὸ sequel (σειρὰ ὁμοθεματικῶν ταινιῶν) κινουμένων σχεδίων, ὅπου πρωταγωνιστικὸ ρόλο ἔχουν οἱ δοξασίες τῶν Λαπώνων τῆς Ἀμερικῆς γιὰ τὴν ἀρκούδα. Ἡ ταινία ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ ἀδελφός μου ὁ ἀρκουῶδης» (I καὶ II). Καὶ στὶς δύο ὑπάρχουν στοιχεῖα μύησης στὸ «ἀγαπητικὸ» καὶ ἐρωτικὸ πνεῦμα τῆς ἀρκουῶδας, κατὰ τὶς τελετὲς ἐνηλικίωσης καὶ ἀρραβώνα. Μοῦ ἐκμυστηρεύτηκε ἐπίσης ὅτι τὸ πρῶτο δῶρο ποὺ ἔκανε στὴ γυναίκα μου ὅταν γέννησε ἦταν ἓνας τεράστιος ἀρκουῶδης, σὰν αὐτοὺς ποὺ βρίσκει κάποιος κατὰ κόρον στὰ πωλητήρια τῶν μαιευτηρίων. Γενικότερα τὰ χνουδωτὰ ζώα καὶ ἰδίως τὰ ἀρκουδάκια εἶναι συνδεδεμένα στὸ μυαλό μας μὲ τὴν ἀγάπη. Ἐξ οὗ, ἰσχυρίζεται, καὶ ἡ «φιλανθρωπικὴ» καμπάνια τῶν ἐστιατορίων Goody's, μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν Σάκη Ρουβᾶ καὶ τὰ «argoudakia τῆς ἀγάπης».

144. K. Kerényi, *Die religion der Griechen und Römer*, Μόναχο/Ζυρίχη 1963, 34.

145. Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος, ὁ.π., 122. Πρβλ. Μ. Μερακλῆς, *Θέματα Λαογραφίας*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1999, 113-114· Μ. Γ. Σέργης, «Λαογραφία καὶ πολιτική: ὁ Στίλπων Κυριακίδης μέσα ἀπὸ ἓνα σχετικῶς ἄγνωστο κείμενό του. Προεκτάσεις σὲ ἰδεολογίες τοῦ Μεσοπολέμου», στὸν τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης - Μ. Γ. Σέργης (δ/νση), *Ἑλληνικὴ Λαογραφία. Ἱστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικὰ*, τ. Α', Ἡρόδοτος, Ἀθήνα 2012, 181 κ.έ.

ιερό του πρωταρχικό χαρακτήρα. Ὑπάρχουν δεκάδες σύγχρονα ἐπιβιώματα ποὺ μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν μὲ αὐτὴν τὴν περίοδο.

- ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ παραπάνω θεωρία εἶναι ὀρθή, ἂν δηλαδὴ θεωρήσουμε αὐθεντικές (ἐν σχέσει πρὸς τὸ σήμερα) τὶς μορφές ποὺ τυποποιήθηκαν τοὺς μεταβατικούς αἰῶνες, θὰ πρέπει αὐτομάτως νὰ λησμονηθεῖ καὶ νὰ ἀποσιωπηθεῖ ὅτι ἡ παράδοση αὐτῶν τῶν μορφῶν ἔχει τὶς ρίζες της στὴν ἀπώτερη ἀρχαιότητα, ἀφοῦ δημιουργήθηκε τότε;

- μὲ ποιὰ ἐπιχειρήματα θὰ ἀναιρεῖτο ἡ ἄποψη ὅτι ἡ παραπάνω ὑπ' ἀριθμ. 9 ἐπίβωση τῆς ιερότητας τοῦ ζώου (καὶ μόνον αὐτὴ) παραπέμπει ἀπ' εὐθείας στὴν κλασικὴ του πρόσληψη-ὑπόσταση, ἔχει δηλαδὴ γενετικὴ σχέση μὲ αὐτήν;

- δὲν εἶναι φανερό ὅτι ὅλες οἱ ὑπόλοιπες κατηγορίες (1-8) ἔχουν στενότερη σχέση μὲ τὸν ἐλληνιστικὸ καὶ τὸν «βυζαντινὸ» ἐλληνισμό;

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γράμμα τῆς Αὐτοῦ Θειοτάτης Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενοῦ Πατριάρχου κ.κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ	9
Γράμμα τοῦ Μακαριωτάτου Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας καὶ Πάσης Ἀφρικῆς κ.κ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β΄	11
Γράμμα τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων κ.κ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ Γ΄	13
Γράμμα τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Βουκουρεστίου κ.κ. ΔΑΝΙΗΛ	15
Γράμμα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κ.κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄	17
Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΑΜΟΥ, ΙΚΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΣΕΩΝ κ.κ. ΕΥΣΕΒΙΟΣ. ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΘΕΟΦΙΛΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΚΛΕΟΥΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ (1995-2015) π. Σωτήριος Κοσινόπουλος - Μανόλης Γ. Βαρβούνης	19
ΣΧΟΛΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ Γεώργιος Ἀγγελινάρας	47
ΚΡΑΤΟΣ ΣΚΟΠΙΩΝ Η ΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ -ΥΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΒΟΛΕΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ- Ἀθανάσιος Ἀγγελόπουλος	55
ΕΝΤΥΠΗ ΛΑΪΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΣΕ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΥΣ Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης	71

Η ΦΟΡΗΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΑΛΑΙΟ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΝΥΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΘΕΔΡΙΚΟ ΝΑΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ ΣΕΡΡΩΝ Θεολόγος Ἀποστολίδης	81
Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ Συμεών Αύγουστάκης	87
ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΙΕΡΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ Μανόλης Γ. Βαρβούνης	105
Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ (1912-1913) Μάρκος Βασιλάκης	119
Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΑΜΟΥ, ΙΚΑΡΙΑΣ & ΚΟΡΣΕΩΝ ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ «ΚΑΛΩΝ ΕΡΓΩΝ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΟΣ» Παναγιώτης Βλάχος	135
Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ Ἰγνάτιος Γεωργακόπουλος	139
ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΑΜΟΥ, ΙΚΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΣΕΩΝ-ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΠΑΡΟΝΑΞΙΑΣ. ΣΗΜΕΙΑ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ ΣΤΟ ΔΙΑΒΑ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ Καλλίνικος Δεμενόπουλος	159
ΡΩΣΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ, ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ Ε΄ Γεώργιος Σ. Δημητρακόπουλος	175
Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1821-1881 ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΨΩΣΗ ΤΟΥ ΛΑΒΑΡΟΥ Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος	205
ΕΥΧΕΣ ΓΙΑ ΚΕΚΟΙΜΗΜΕΝΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΥΛΙ ΤΗΣ ΚΩ Ναθανάηλ Διακοπαναγιώτης	227

Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΕΡΟΝΤΙΑΣ ΞΑΝΘΗΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ Παντελεήμων Καλαφάτης.....	237
ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΕΥΣΕΒΙΟ ΣΑΜΟΣΑΤΩΝ (BHG 2134) Παντελεήμων Καλπακίδης.....	245
ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ «ΚΛΙΜΑΚΟΣ» ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ Βησσαρίων Καραλᾶσκος	253
ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ, Η ΝΗΣΟΣ ΣΑΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ ΑΥΤΗΣ Μελίτων Καράς	261
«ΦΤΑΣΑΜΕ ΣΤΑ ΑΝΕΙΠΩΤΑ...» ΛΟΓΟΙ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΩΝ Ἀλέξανδρος Καριώτογλου	299
ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΕΣ ΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ Καλλίνικος Καροῦσος	305
ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΙΚΑΡΙΑΣ Θεμιστοκλῆς Κατσαρός	319
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΑΜΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ Ἑλπίδα Κατσιογιάννη.....	327
ΒΟΓΟΡΙΔΕΙΕΣ ΠΑΡΑΣΠΟΝΔΙΕΣ Στάθης Κεκριδης	373
ΣΑΜΙΑΚΗ ΚΑΙ ΙΚΑΡΙΑΚΗ ΑΓΙΟΛΟΓΙΑ Ἐλευθερία Ἀ. Κλειδωνιάρη.....	383
Η ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΕΥΑΙΣΘΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΗΣ ΕΞΟΡΙΑΣ Σωτήριος Κοσμόπουλος	405

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ-ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο Μ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ Κωνσταντῖνος Κωτσιόπουλος	417
Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΑΣ ΤΟΥ Ἐλπιδοφόρος Λαμπруνιάδης	425
ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΣΑΜΟΥ 1834-1912 Χρίστος Λάνδρος	453
Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΔΙΑ ΤΟ «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ» Ἀμβρόσιος Λενῆς.....	483
ΤΟ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΥΤΟΝΟΜΟ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΙΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ Γρηγόριος Λιάντας.....	525
ΚΑΤΑΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟ ΑΔΕΛΦΟ Γεώργιος Μαντζουράνης	535
SECULAR EMBROIDERIES ON SACERDOTAL VESTMENTS OF THE GREEK ORTHODOX CHURCH: THE «SOCIAL LIFE» OF THE <i>PHOLONION</i> AT THE MUSEUM OF THE HISTORY OF GREEK COSTUME Νάντια Μαχᾶ-Μπιζούμη.....	537
Ο ΕΘΝΑΡΧΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ Μελέτης Μελετόπουλος.....	549
ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ Μιχαήλ Γ. Μερακλῆς	557
ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΕΥΧΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ-ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ-ΙΑΚΩΒΑΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ «ΔΙΟΧΕΤΕΥΣΙΝ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ» ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ (1831) Γεώργιος Μεταλληνός	571

ΤΟ ΠΑΝΤΟΥΚΕΙΟ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΠΑΝΔΟΧΕΙΩΝ Στέλιος Μουζάκης.....	581
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ Παντελεήμων Μουτάφης	599
Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΥΖΙΚΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ- ΤΣΟΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΟΝΤΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΛΟΓΗ ΤΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΜΕΤΑΞΑΚΗ Ἀνδρέας Νανάκης	607
Ο ΑΓΙΟΣ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΣ ΕΡΜΟΓΕΝΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ Η ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ Ἀθανάσιος Νικολάου	619
ΟΙ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΣΑΡΔΙΚΗΣ (343) ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΙΛΛΥΡΙΚΟΥ Ἰωάννης Παναγιωτόπουλος.....	627
ΣΥΝΟΔΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΑ ΤΟΥ Μ. ΦΩΤΙΟΥ Γρηγόριος Δ. Παπαθωμᾶς	633
Ο ΕΡΓΑΤΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ Σεραφείμ Παπακώστας	645
Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΗΣ Μ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΤΗΝ ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ Γερμανός Παρασκευόπουλος	651
ΟΦΕΙΛΟΜΕΝΗ ΤΙΜΗ ΣΤΟΝ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ ΙΚΑΡΙΑΣ κ.κ. ΕΥΣΕΒΙΟ Θεόκλητος Πασσαλῆς.....	669
ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΗΣ ΚΟΛΛΥΒΑΔΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΛΕΥΚΑΔΟΣ ΙΚΑΡΙΑΣ Συμεών Ἀ. Πασχαλίδης	671

«ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΙΑΤΡΕΙΑΝ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΔΗΛΟΥΝΤΑ» Δωρόθεος Πολυκανδριώτης	687
Η ΕΒΔΟΜΗ ΗΜΕΡΑ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ Η ΗΜΕΡΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΠΑΥΣΕΩΣ - Ο ΘΕΙΟΣ ΣΑΒΒΑΤΙΣΜΟΣ Δανιήλ Πουρτσουκλής	703
ΗΘΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΗΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ, ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟ (1903) ΤΟΥ ΙΕΡΟΚΥΡΗΚΟΣ ΑΡΧΙΜ. ΙΩΑΚΕΙΜ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ Νικόλαος Πρωτοπαπᾶς	727
ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΠΡΟ Νίκος Ροδοσθένους	745
ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ Χρυσόστομος Σαββάτος	755
«ΙΕΡΑ ΖΩΑ», ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΓΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΗ ΤΗΣ «ΛΑΤΡΕΙΑΣ» ΤΟΥΣ Μανόλης Γ. Σέργης.....	763
Ο ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ ΙΚΑΡΙΑΣ κ.κ. ΕΥΣΕΒΙΟΣ Ευστάθιος Σπηλιώτης	787
THE EARLY 20th CENTURY POPULAR ART ZYGOMALA MUSEUM IN ATTICA, GREECE Σπύρος Στεργίου.....	789
«ΓΥΜΝΑΖΕ ΣΕΑΥΤΟΝ ΠΡΟΣ ΕΥΣΕΒΕΙΑΝ» Σεραφείμ Στεργιούλης.....	811
Η ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΩΣ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ: ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΗ ΣΥΝΑΞΗ, ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΑ Γεώργιος Στούκης.....	819

ΟΙ ΝΕΟΜΑΡΥΡΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ Δημοσθένης Στρατηγόπουλος	837
Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΓΙΩΝ Ίωάννης Τασσιᾶς	855
ΕΝΑ ΛΑΝΘΑΝΟΝ ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΤΟ χφ. ἄρ. 71 ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ Παναγιώτης Τζουμέρκας	875
ΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΦΡΟΝΗΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟ ΗΘΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Χρυσόστομος Τριανταφύλλου	885
Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΜΑΣ ΙΔΙΟΠΡΟΣΩΠΕΙΑ Μιχαήλ Τρίτος	893
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΗ ΣΑΜΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΗΓΕΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας	905
ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΟΣ ΚΑΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΣΙΑΝ ΞΕΝΗΝ ΤΗΣ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΕΩΣ ΤΗΝ ΔΙΑ ΧΡΙΣΤΟΝ ΣΑΛΗΝ Ίωήλ Φραγκάκος.....	921
ΟΙ ΑΝΤΙΔΙΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΕΛΑΡΓΕΥΟΝΤΕΣ	933
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	939

